

החצרן כ"שבט יהודה": האיגרות ושירי השבח לחצרנים של יום טוב בן חנה, סופר קהילת מונטאלבן שבספרד

דם בן־שלום

יום טוב בן חנה (Abenhanya) היה סופר קהילת מונטאלבן (Montalbán) שבמלכות אראגון בסוף המאה הארבע־עשרה ובראשית המאה החמש־עשרה. אגרונו נשמר, שלא בשלמותו, בכתב יד אוקספורד,¹ ויש בו, כמו באגרונים אחרים בני הזמן, גם שירים מחורזים פרי עטו.² האגרון נאסף ונערך בידי יוסף, בנו של הסופר, שהקדים כתובת לכל איגרת ולכל שיר, ובה הסבר לקונטקסט הכתיבה.

יצחק בער ציטט מכתב היד של האגרון שורות ספורות בספר התעודות שלו על יהודי ספרד הנוצרית.³ במיוחד הוא מזכיר מכתב אחד של בן חנה לדון יוסף הרופא בן אלמלי, המכונה בכתובת לאיגרת "רבו". אפשר להוסיף לדבריו כי גם בכתובת למכתב אחר באגרון מצוין שכן אלמלי הוא "מלמדו" של בן חנה,⁴ ונושא זה חוזר גם במכתב הניחומים שחיבר בן חנה לאחר מותו של בן אלמלי.⁵ המכתבים הללו ועדויות אחרות, שיעלו בהמשך, מאפשרים לעמוד על המעגל החברתי של יום טוב בן חנה, ולהניח שהיה מקורב לחוגי משפחות החצרנים היהודים באראגון.

בדברים שלהלן נעמוד על רשת הקשרים שנרקמה בין סופר קהילת מונטאלבן למשפחות ההנהגה היהודית בסרגוסה – הקהילה הראשה של יהודי אראגון בתחילת המאה החמש־עשרה. נשרטט קווים לדמותם של החצרנים המופיעים באגרון, ונעמוד על דימויי החצרנות היהודית בשיריו של בן חנה בהקשרם ההיסטורי.

- 1 כ"י אוקספורד, ספריית בודליאנה, Mich. 155 (ol. 809, 1984), ע"א- 261 ע"א- 276 ע"א (להלן כ"י אוקספורד). על יום טוב בן חנה ואוסף המכתבים הזה ארחיב במחקר אחר.
- 2 עיינו חיים ביינארט, "אגרון עברי מספרד מן המאה הט"ו", פרקי ספרד, א, ירושלים תשנ"ח, עמ' 63.
- 3 ראו Fritz Baer, *Die Juden im Christlichen Spanien: Urkunden und Regesten*, 1, Berlin 1929, pp. 615-616, 727.
- 4 לכתובת ראו להלן ליד הערה 19.
- 5 כ"י אוקספורד, דף 265 ע"א-ע"ב: "כי מי הוא זה עיניו ראו לקח מאתו עטרת תפארתו הדר כבודו והודו ומלמדו להועיל בארח מישור ינהגהו על מות" (ההדגשה שלי, רב"ש).

באיגרת הראשונה מתוך שלוש הרופא יוסף בן אלמלי, מורהו של יום טוב בן חנה, מכונה "דון" – תואר המעיד על השתייכותו לשכבת החצרנים – ומוזכר שהוא גיסו של דון אלעזר כולוף (Golluf) מסרגוסה. אלעזר כולוף, שבא ממשפחה מיוחסת וותיקה בסרגוסה, היה חצרו בעל עמדה גבוהה מאוד בחצר המלך ג'ואן הראשון (1387–1396) והמלכה ויאולאנטה כבר משנת 1383, כשהיו השניים עדיין אינפאנטים. עם המלכתו של ג'ואן הראשון מונה אלעזר כולוף לתיאזוראריוס (גזבר) של המלכה (regent la tesoreria de la senyora reyna), תפקיד רם דרג שיהודי לא כיהן בו זה כמאה שנה.⁶ המכתב של בן חנה הוא איגרת נחמה ליוסף בן אלמלי על מותו של אלעזר כולוף בחודש אב (אוגוסט) שנת 1389. בכתובת לאיגרת מצוין כי כולוף היה אז בארמון המלך: "לדון יוסף הרופא בן אלמלי רבו על פטירת הנכבד גיסו דון אלעזר כולוף בחדש אב. והוא בהיכל מלך גדול ורב".⁷ תעודות הארכיון שפרסם בער מאשרות את הנאמר במכתב על קשרי המשפחה של יוסף אלמלי, הרופא מסרגוסה (Juce Almali fisticus Cesarauguste), עם משפחת כולוף. בני שתי המשפחות התחתנו אלו עם אלו: יוסף עצמו נשא לאישה את אורו כולוף (Oro de Golluf), אחותו של אלעזר; בתם דוניה מירה אלמלי (Mira dAlmali) נישאה לאלעזר כולוף; ויצחק, בנם של אלעזר כולוף ומירה אלמלי, נשא לאישה את סול (Sol) ממשפחת אלמלי. יוסף אלמלי אף נזכר בתעודות המתייחסות לשנים 1378–1379 ו־1397 כאחד מחברי מועצת הקהילה ("מוקדמין", adelantados) של סרגוסה, שהיו כידוע בעלי סמכויות ביצועיות.⁸

מותו של אלעזר כולוף מתואר באיגרת הזאת כאסון לאומי. בן חנה כותב בסגנון הקינה של שלמה אבן גבירול על מות השר הנדיב יקותיאל בן יצחק, וכמו בקינות של משוררים אחרים מימי "תור הזהב" בספרד,⁹ תוהה ושואל מי יגן כעת על יהודי המלכות

6 יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב תשי"ט, עמ' 262, 280–281.

7 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"ב. קשה לקבוע אם הכוונה שהוא נפטר בזמן שהותו בארמון המלך, או שמא מדובר במליצה המתארת את עבודתו בחצר המלכות.

8 ראו: Baer, הערה 3 לעיל, תעודה 390, עמ' 612–614; תעודה 341, עמ' 510. על פי מסמך משנת 1398, אפשר להצביע על קשרים אחרים של משפחת אלמלי עם קהילת מונטאלבן דרך דוניה (Dueña) מדרוקה, אחותו של שמואל אלמלי (Simuel Almali), שנישאה לשמואל אבן יוסף Samuel Abenuçaf) ממונטאלבן. עיינו: *The Jews in the Crown of Aragon. Regesta of the Cartas Reales in the Archivo de la Corona de Aragón*, II: 1328–1493, Gemma Escribà (ed.), Jerusalem 1995, doc. 1258, p. 264; Miguel Ángel Motis Dolader, *La Comunidad judía y conversa de Montalbán*, (siglos XIII–XV), Zaragoza 2006, p. 32.

9 שלמה אבן גבירול בקינה "בימי יקותיאל" על מות יקותיאל: "מי יתגני עוד ויפקד יום ליום, / אם יכבדו כניו ואם יצערו? // מי ימשכני בעבותות אהבה, / מי יתמכני עת צעדי צרו? // מי יעמד לפני עזת מתקוממים, / יתעצו עלי ויתאמרו? // מי יערך בצר להשיב צוררים / כי יערימו סוד ויתעוררו? // מי יתירם שני כפירים שואגים / לטרף שאר צאן אוברות נערו?" (חיים שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א, ירושלים ותל אביב תשט"ו–תשי"ז, עמ' 200). אחריו יהודה הלוי בקינה "זאת התלאה" על מותו של רבי שלמה פרוצאל: "מי יהי רעה עדריה // ולמי ינהל טלאיה בחצן ומי / מטות ומוסר יפתח מאסריה?" (דיואן יהודה בן שמואל הלוי, חיים בראדי [מהדיר], ברלין תרנ"ד–תר"ץ, ב, עמ' 95); וכן טררוס בן יהודה אבלעאפיה בקינה "על מה שחקים" על מותו של השר שלמה בן צדוק: "מי זה יעשה טובות / לאלפים ולרבות? / או מי גשם נדבות // ממטיר על הארץ?" (גן המשלים והחידות, א, דוד ילין [מהדיר], ירושלים תרצ"ב, שיר תי [שמח], עמ' 149); ובקינה "נקבר בפשע", שם, שיר תיח (שנה),

אוי לנו מי יתיצב לפני בני מלכים, / להאיר אלי עבר פניו אשר הלך חשכים, / ולפקח בצרות עינים עורות. / מי ימלל גבורות // את אויבים בשער, קול ברמה. על זה דוה לבנו. / נהפך לאבל מחולנו. / שפלנו כאוב מארץ, // קולנו דקה מן הדקה קול דממה. מי יעמוד לגדור פרץ, / וחסרון לא יוכל להמנות, להשלים / ליהודים האמללים, // ומערכם גרועים גדועים רמי הקומה.

כידוע, שנתיים אחר כך, בפרוץ פרעות קנ"א (1391), ייצג חסדאי קרשקש את יהודי הממלכה לפני מלך אראגון, וניסה ככל יכולתו להגן על היהודים ולשקם את הקהילות. יום טוב בן חנה, בהיותו סופר הקהילה, כתב בשנת 1396 איגרת לחסדאי קרשקש בשם הנאמנים (הנהגת הקהילה). הייתה זו איגרת תשובה לדרישתו של קרשקש לשלוח לו כספים לפדיון בית הקברות ב"הר היהודים" (montjuich) בברצלונה, במסגרת מאמציו (שלא צלחו, בסופו של דבר) לשקם את קהילת ברצלונה. בן חנה גם הוסיף ושלח לו מכתב אישי (נכתב בין השנים 1396–1410) וצירף לו תשורה כלשהי, ולכן יש אף לשער שהייתה ביניהם היכרות מוקדמת.¹¹

עם מותו של דון יוסף בן אלמלי (לאחר אפריל 1397), שלח בן חנה מכתב נחמה לשני בניו, יהודה ואלעזר. במכתב הוא קורא להם לתפוס את מקומו של אביהם ולהמשיך ללכת בדרכיו, כלומר לעסוק בפעילות ציבורית: "על כן אמרתי אשמרה לפי מחסום. שפתים

עמ' 162: "מי יקשיב אל דלים, / להחיות רוח שפלים? / או מי ישמע לשואלים // כשמע המלך?". תורת ישראל ליון על שהפנה את תשומת לבי למקורות אלו. אחרי בן חנה השתמש במוטיב זה גם שלמה דאפיירה, בקינה "מה קול" על מותו של כנבנשת בן לביא בשנת 1411: "מי אחריו יעמוד בפרץ על עדת / קדש, אשר בין אויבים ינהקו? // מי יחזיק מגן וצנה, לעזור / נשבים בשבט אויבים נבלקו? // מי נשאר בדור גברי ירחיב גבול / דלים בעקת השבי היעקו?" (דיואן של שלמה בן משולם דאפיירה, שמעון ברנשטיין [מהדיר], ניו יורק תש"ג, עמ' 12). על כנבנשת בן לביא, עיינו להלן הערה 36.

10 כ"י אוקספורד, דף ע"ב; Baer, הערה 3 לעיל, עמ' 616. 1 מי יתיצב לפני: דברים ט, ב. אשר הלך חשכים: ישעיהו י. ולפקח [...] עורות: על פי ישעיהו מב, ז. 2 מי ימלל גבורות: תהלים קו, ב. את אויבים בשער: תהלים קכז, ה. קול ברמה: "קול ברמה נשמע נהי בכי תמרורים" (ירמיהו לא, יד). 3 על [...] לבנו: על פי איכה ה, יז. נהפך לאבל מחולנו: איכה ה, טו. שפלת כאוב מארץ: על פי ישעיהו כט, ד. קולנו [...] דממה: על פי מלכים א' יט, יב. 5 וחסרון [...] להמנות: קהלת א, טו. להשלים: עיינו שם בפירוש אברהם אבן עזרא: "ובעל החסרון אין בו יכולת להמנות] עם השלימים וזה הפירוש בחסרון בעל מחסרון [...] ועל הפירוש השני, שנולד במערכ[ה] חסירה, אין בו כח להשלים נפשו. והנה נמצא המתעסק לחקור עיקר התולדות ממלאכת השמים מתעסק בתוהו, וזה נכון ברוב מבני אדם וברוב ממעשיהם". ליהודים האמללים: על פי נחמיה ג, לד. 6 גדועים רמי הקומה: על פי ישעיהו י, לג.

11 על פרשה זו ראו גם בן-שלום, "כיצד זוכרים מנהיג? ר' חסדאי קרשקש בעיני דורו ובעיני דור גירוש ספרד" (עתיד להתפרסם בקובץ מאמרים של מרכז זלמן שזר לכבוד זאב הרווי); Ram Ben-Shalom "Hasdai Crescas: Portrait of a Leader at a Time of Crisis", Jonathan Ray (ed.), *The Jew in Medieval Iberia, 1100–1500*, Boston 2012 pp. 306–349

אשך, אחריש, אתאפק. אלא כמזכיר לבקש מאת כבודכם, לאחוז מנהג אבותיכם בידיכם [...] וכשם הגדולים יעמוד זרעכם ושמכם".¹² בן חנה מצפה מהם כעת שימשיכו להנהיג את השושלת המשפחתית-החצרנית שלהם בעלת "שם הגדולים".¹³

רעיון השושלת החצרנית, שעל פיו בן החצרן תופס את מקומו של אביו בפעילותו למען היהודים, היה חלק מהאידיאולוגיה של החצרנות היהודית בספרד זה שנים ארוכות, וכך גם נתפס תפקיד החצרנות בתודעה היהודית הקיבוצית. כבר שמואל הנגיד בגרנדה המוסלמית חינך את בנו יהוסף בדרך זו. הוא השיא אותו לבתו של רבי נסים בן יעקב גאון מקירואן, קירבו לענייני המדינה והכשירו לקראת תפקידו במלכות גרנדה ולהיות נגיד לבני עמו.¹⁴ החצרנים הגדולים נחשבו לעתים קרובות לשרידים מוצלים לבית דוד ולשליחי ההשגחה האלוהית המרוממים מעם, בעיקר בעקבות מליצות המשוררים. אפשר למצוא את הרעיונות הללו כבר במאה השתים-עשרה, למשל, אצל המשוררים משה אבן עזרא ויהודה הלוי. למרות זאת, כפי שיצחק בער וחיים ביינארט מציינים, לא הייתה כל ערובה שבני החצרן אכן ילכו בדרכי האב, אף שכמה מהם הוכשרו לכך בידי מחנכים ידועי שם, כמו המשורר שלמה דאפיירה, מחנכם של בני בנבנשת דה לה קבלריה ואשתו טולוסנה.¹⁵

במקרה שלפנינו, למשל, המיר יצחק כולוף, בנו של אלעזר כולוף ומירה אלמלי, את דתו כמה חודשים לאחר מות אביו כדי לפתוח קריירה מזהירה בפקידות המלכותית הגבוהה בשמו החדש ג'ואן סנצ'יס דה קלעתאיוד (Juan Sánchez de Calatayud). עוד לפני התנצרותו קיבל יצחק כולוף אישור מן המלך שלא יאבד את זכותו לירושה (על פי חוק קדום, המומר מפסיד את זכות הירושה או שהיא עוברת למלוכה). המרת הדת גרמה לסכסוכים ולדיונים קשים בינו לבין בני משפחתו – שני אחיו, אמו ואשתו סול אלמלי, שדרשה ממנו גט. חסדאי קרשקש, שהוזמן להיות בורר בענייני הירושה, קיבל פקודה מן המלכה שלא לפסוק את דינו בלא הסכמת המלכה. כמו כן, בשנת 1393 נאמר על יוסף אלמלי ואשתו שהם זממו להרעיל את ג'ואן סנצ'יס באמצעות יהודי אחר שהשקה אותו בביתו משקה מורעל. צאצאיו של ג'ואן סנצ'יס מילאו כמוהו תפקידים בכירים בשירות המלוכה. נכדו גבריאל סנצ'יס (Gabriel Sánchez) היה הגזבר הכללי של מלכות אראגון (Tesorero general de Aragon) בתקופת המלך פרננדו הקתולי, מתומכיה המובהקים של שליחותו של כריסטופר קולומבוס ואחד ממלווי הכסף העיקריים למימון נסיעתו. אָחִיו ג'ואן דה פירו סנצ'יס (Juan de Pero Sánchez), אלפונסו סנצ'יס (Alfonso Sánchez) וגילין סנצ'יס (Guillen Sanchez) הואשמו בהשתתפות ברציחת האנקוויזיטור פדרו דה ארבוּאס (Pedro de Arbues) בסרגוסה בשנת

12 כ"י אוקספורד, דף 265 ע"ב.

13 עיינו בפירוּש רש"י לדרברי הימים א' יז, ח: "ועשיתי לך שם כשם הגדולים – כשם מלכים גדולים".

14 ראו ישראל לוי, שמואל הנגיד. חייו ושירתו, תל אביב תשכ"ג, עמ' 65-66.

15 ראו יצחק בער, "המצב הפוליטי של יהודי ספרד בדורו של ר' יהודה הלוי", מחקרים ומסות בתולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשמ"ו, עמ' 263-264, הערה 36; בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 38; חיים ביינארט, "דמותה של החצרנות היהודית בספרד הנוצרית", פרקי ספרד, הערה 2 לעיל, עמ' 57-59. על בנבנשת וטולוסנה ראו הערות 36 ו-44 להלן.

1485, כחלק מההתנגדות הרחבה לכניסת האינקוויזיציה הקסטיליאנית למלכות אראגון.¹⁶ קרוב משפחה אחר, אלויסיו סנצ'יס (Aloysio Sánchez), ברח מן האינקוויזיציה לסיציליה עם משפחתו באותו הזמן, שימש שם פרוקורטור (ממונה) של המלך פרננדו, והקים שושלת משפחתית של בנקאים וחצרנים פקידי מלכות, שבלטה במיוחד בהיותה המשפחה היחידה של הקונברסוס בסיציליה ששימרה את דפוס החצרנות הספרדית.¹⁷

אם כן, קריאתו של יום טוב בן חנה לבני דון יוסף בן אלמלי ביום אבלם לזכור את המורשת המשפחתית שלהם ולתפוס את מקומו של אביהם בעולמם של היהודים לא הייתה מליצה בעלמא שקישרה את הברור והמובן אליו, אלא תזכורת וקריאה לכיוון פעולה רצוי, על רקע אפשרויות אחרות לקריירה מדינית שנפתחו לפני משפחות החצרנים היהודים באראגון באותו הזמן בדיוק; ובמיוחד על רקע התנערותו של אחיינם, החצרן יצחק כולוף, מהציפייה הקיבוצית של היהודים שימלא את התפקיד רם הדרג שירש מאביו והעדפתו לייסד שושלת חצרנית נוצרית חדשה.

מכל מקום, במקרה הזה נשענה תקוותו של בן חנה שבני דון יוסף בן אלמלי יתפסו את מקום אביהם על קשרים ארוכים וממושכים בינו לבין יוסף בן אלמלי, וכן על היכרות אישית עם משפחתו. אפשר לדעת זאת ממכתב אחר שכתב ליוסף בן אלמלי וסיים אותו בנימה אישית:¹⁸ "דורש שלום ביתך, נאווה קדשך [דוניה אורו כולוף], לארך ימים, ובפרט שלום הבן יקר, יגדיל תורה ויאדיר, יהודה, יעלה למעלה למשכיל. ורחב שכלו, שכלו טוב, טוב אלפים בת יכיל".

בכתובת למכתב הזה נכתב:¹⁹

עוד לו כתב התנצלותו לדון יוסף בן אלמלי הרופא, מלמדו, על אשר כתב לו מצד איש ידוע, אמר על הספר ראש המדברים לדון יוסף הנזכר, ולפלו'נין ופלו'נין עמו, כתבו לאיש הידוע על זיווג ידוע, ותשובת האיש הוא כתב אבי לדון יוסף, כאשר צוהו, ודון יוסף האשימו על זה.

איגרת זו מלמדת על מקומו של סופר מונטאלבן ועל היותו מתווך ואיש קשר פעיל בין כמה דמויות מהמעגל החברתי הגבוה של יהודי אראגון – במקרה הזה בין יוסף בן אלמלי לבין ה"איש הידוע", ששמו נשמט בכוונה מן הכתובת, ומתוך איגרת ההתנצלות אי אפשר לדעת במי מדובר. פרסום ברבים של אירועים כמו "זיווג ידוע" היה חלק מתפקידו של בן חנה בהיותו סופר קהילתי וסופר פרטי, שדאג לקשר בין קהילות ובין חוגים חברתיים.

16 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 281, Baer; 437-432, הערה 3 לעיל, תעודה 390, עמ' 614-612.

17 ראו Nadia Zeldes, "The Former Jews of This Kingdom": Sicilian Converts after the Expulsion, 1492-1516, Leiden and Boston 2003, pp. 44-47.

18 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"א. ביתך נאווה קדשך: על פי תהלים צג, ה. אלפים בת יכיל: מלכים א' ז, כו.

19 כ"י אוקספורד, דף 263 ע"ב.

כפי שעולה מאגרונו, בדרך כלל הוא נהג להגיב לידיעות על קשרי נישואין חשובים מסוג זה בשורה של מכתבי מליצה שנשלחו לכל המעורבים. דוגמה לכך היא האיגרת המשקפת חוזה נישואין בין בתו של חצרון לתלמיד חכם: "תשובת אגרת לדון יום טוב אלמדון, לאשר כשהודיעו בכתב שישדך בתו עם החכם ר' יוסף בן דאוד".²⁰ במקרה הזה הודיע לו החצרון דון יום טוב אלמדון על נישואי בתו עם יוסף בן דאוד, ובן חנה טרח להשיב לו וליוסף במכתב מליצה. אחר כך גם חיבר שיר לכבוד החתן יוסף בן דאוד.²¹

ואולם, מדוע מלכתחילה זעם יוסף בן אלמלי על בן חנה, ובמה בדיוק הוא האשימו, כפי שמסופר בכתובת? אי אפשר לענות על שאלות אלו בוודאות על פי הכתובת עצמה, ואף לא על פי איגרת ההתנצלות, כיוון שבן חנה לא כתב שם מדוע הוא מתנצל. בקריאה ראשונית של הכתובת שיערתי שבן חנה, בהיותו סופר שתיווך בין "האיש הידוע" לבן אלמלי, חטא בחוסר דיסקרטיות בנוגע לקשר הנישואין החשוב הזה של בני המעמד החצרני – אותו "זיווג ידוע".²² כך גורסת הכתובת: "ותשובת האיש ההוא כתב אבי לדון יוסף, כאשר צוהו, ודון יוסף האשימו על זה", כלומר לכאורה בן אלמלי האשים אותו על מכתב התשובה שהסופר בן חנה כתב לו (לבן אלמלי), בשמו של "האיש הידוע". אולם בתחילת הכתובת נכתב: "עוד לו כתב התנצלותו [...] על אשר כתב לו מצד איש ידוע, אמר על הספר ראש המדברים לדון יוסף הנז' [כר]". לפיכך נראה לי כעת שהסיבה להתנצלות קשורה ברטוריקה המליצית של בן חנה ובכינוי שהדביק לבן אלמלי במכתבו: "ראש המדברים".

לכאורה, אין בכינוי זה כל פסול. מטרתו לשבח את הנמען על היותו מנהיג חכם, שרק לו הרשות לדבר ראשון, לפני כל אחד אחר בבית המדרש, או לפני החכמים האחרים שלצדו. במילים אחרות, המליץ תפס את האדם המכונה "ראש המדברים" כראש וראשון לחכמים. חכמי ספרד אכן השתמשו בביטוי הזה במשמעות החיובית הזאת. כך למשל כינה ישראל אלנקווה את רבי יהודה הנשיא: "עד אשר קם רבינו הקדוש ראש המדברים, ותחלת

20 כ"י אוקספורד, דף 274 ע"ב. משפחת בן דאוד, או אבן דאוד (Abendahuët), הייתה אחת המשפחות הידועות בספרד. החבר הידוע ביותר במשפחה זו הוא החכם אברהם אבן דאוד שחי בטולדו במאה השתיים-עשרה, מחבר הספרים האמונה הרמה, שעסק בפילוסופיה האריסטוטלית, והכרוניקה ההיסטורית 990 הקבלה. החצרון והמשורר שלמה בן לביא (המחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה), אביו של בנבנשת, תרגם מערבית לעברית את הספר האמונה הרמה. במפנה המאה החמש-עשרה התגוררו בני משפחת אבן דאוד בכמה ערים באראגון, ובהן סרגוסה, קלעתאיוד (Calatayud) וטרואל. על פי מסמך ארכיוני של כתר אראגון מברצלונה, משנת 1395 (להלן תעודה 1241), נזכר יוסף אבן דאוד עם אחיו שמואל בקלעתאיוד, אולם אי אפשר לקבוע שמדובר באותו יוסף שנזכר במכתב. בשנת 1397 נזכר בקלעתאיוד שלמה אבן דאוד. ראו חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית וברום צרפת, ערך והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ז, עמ' 582, הערה 8; Escribà, הערה 8 לעיל, תעודה 1241, עמ' 257; תעודה 1252, עמ' 262; תעודה 1275, עמ' 270; תעודה 1291, עמ' 276.

21 ראו השיר המובא בנספח. אפשר להשוות שיר זה, המיועד לתלמיד חכם, עם השירים שיובאו להלן שנכתבו לחצרנים, ולעמוד על הציפיות השונות של המשורר משני סוגי הטיפוסים.

22 הביטוי "זיווג ידוע" מלמד על קשר נישואין עם בן המעמד הגבוה, כפי שאפשר ללמוד גם מכתובת אחרת באגרון שבה נאמר: "היתה מתיעצת עמו על זיווג ידוע, היו מדברים לכתו באלכניס. ועם היות היה הבחור ההוא מיוחס היה משחק בקוביא ורע מעללים" (כ"י אוקספורד, דף 261 ע"ב).

המחברים, וחיבר המשניות, לשמור מזמות ותשויות.²³ שמעון בן צמח דוראן (הרשב"ץ) כינה כך את החכם הפרובנסלי והפוסק החשוב אברהם בן דוד (הראב"ד) מפוסקיי, ²⁴ וגם יום טוב בן אברהם אלשבילי (הריטב"א) השתמש בביטוי זה בדברו על ראש בעלי התוספות בזמנו, יורשו של רבנו תם, החכם האשכנזי רבי יצחק (ר"י) מדנפירא.²⁵ אם כן, כיצד היה יכול כינוי כזה לפגוע ביוסף בן אלמלי? מתברר שאף שבין חכמי ספרד לא היה במונח כל פגם, בכל זאת הייתה גלומה בו דו־משמעות, כלומר היה בו גם היבט רעיוני שלילי, במיוחד בהקשר לחצונים בספרד.

מקורו של הכינוי הדו־משמעי הזה "ראש המדברים" בסיפור מפורסם מהתלמוד הבבלי (שבת לג ע"ב). בסיפור מובא הסבר לכינויו של החכם רבי יהודה בר אילעאי "ראש המדברים בכל מקום". לשאלת התלמוד מדוע רבי יהודה מכונה כך, מסופר שם על שיחת החכמים הזאת:

פתח רבי יהודה |בר אילעאי| ואמר: כמה נאים מעשיהם של אומה זו [רומי]: תיקנו גשרים, תיקנו מרחצאות. ר' יוסי שתק. נענה ר' שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתיקנו לא תיקנו אלא לצורך עצמם: תיקנו שווקים להושיב בהם זונות; מרחצאות לעדן בהם עצמן; גשרים ליטול מהם מכס. הלך יהודה בן גרים וסיפר דבריהם, ונשמעו למלכות. אמרו [הרומים]: יהודה שעילה – יתעלה, יוסי ששתק – יגלה לציפורי, שמעון שגינה – יהרג.

בסוגיה זו באות לידי ביטוי הערכות שונות של חכמים על ביטוייה החומריים של התרבות הרומית. רבי יהודה בר אילעאי מביע עמדה נלהבת ואוהדת כלפי רומי, לעומתו רבי שמעון בר יוחאי עוין את הרומים ומציג עמדה חריפה ושוללת.²⁶ גיבור המעשה הוא רבי שמעון בר יוחאי דווקא, הוא נאלץ לברוח מהמלכות ולהתחבא במערה. נס החרוב שנעשה לו שם מלמד שההשגחה העליונה הייתה לצדו. אם כן, הכינוי שרבי יהודה מכונה בו שם – "ראש המדברים בכל מקום" – נתפס בהקשר התלמודי, וכן בפירושו של רש"י שם, ככינוי שלילי המלמד על שיתוף פעולה עם המלכות ועל "מינוי מטעם".²⁷

23 מנורת המאור, הלל גרשון ענלאו (מהדיר), ניו יורק תרפ"ט, עמ' 11.

24 שו"ת התשב"ץ, ג, לעמבערג תרנ"א, לה, י ע"א-ע"ב: "וכל זה יש לנו לומר שלא לשכור דברי הראב"ד ז"ל, דרב גדול ומובהק ה'יהוה, ודבריו צריכין לפנים ולפני ולפנים, והוא ה'יהוה| ראש המדברים בשאלה זו וירד לעומקה".

25 שו"ת הריטב"א, יוסף קפאח (מהדיר), ירושלים תשי"ט, מג: "והנה רבי[אנו] יצחק ז"ל ראש המדברים בכל מקום ודבריו כמרגליות מודה לו".

26 עיינו דוד רוקח, "על רבי יהודה בר אילעאי ויחסו אל רומי", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 107-110; ישראל בן-שלום, "על יחסו של ר' יהודה בר אילעאי לרומי – תגובה", ציון נב (תשמ"ז), עמ' 111-113; עפרה מאיר, סוגיות בפואטיקה של סיפורי חז"ל, תל אביב תשנ"ג, עמ' 11-34.

27 רש"י, פירוש לבבלי, שבת לג ע"ב: "ראש המדברים – במצות המלך שצוה עליו לדבר תחלה בכל מקום כדלקמן", כלומר להגיד דברי שבח על רומי. ובהמשך על הפרס שקיבל רבי יהודה ("אמרו יהודה שעילה יתעלה") הוא כותב: "יתעלה – להיות ראש המדברים". גדליהו אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ב, תל אביב תשט"ז, עמ' 75, הערה 142, סבור ש"ראש המדברים" – עניינו ודאי: זה שפותח תחילה במשא ומתן בבית המדרש". אולם לא כך הבינו זאת בתלמוד הבבלי וכן רש"י, שגם בפירושו למנחות קג ע"ב הוא כותב: "ראש המדברים בכל מקום – קרי

מכאן אפשר להבין מדוע חצרן יהודי בספרד שעמד בקשרים קבועים עם הכתר ועם שלוחיו, כמו דון יוסף בן אלמלי, היה יכול להיעלב מכינויו "ראש המדברים", מונח הנושא בתוכו, ליודעי דבר, רמז לשיתוף פעולה שלילי עם המלכות. חכמים ופוסקי הלכה, לעומת חצרנים, לא חששו מרמיזות הקשורות ביחסיהם עם המלכויות, ולכן ביחס אליהם נוטרל ההיבט השלילי של הכינוי, והיה אפשר להשתמש בו, כפי שראינו, ללא כל חשש. אולם חצרן יהודי בספרד, מסוגו של יוסף בן אלמלי, שהיה מעורב בחיי הקהילות ורגיש לדימוי הציבורי שלו, ובה בעת הכיר כנראה היטב את התלמוד בהיותו מורה ומלמד, לא אהב את המשמעות הכפולה הגלומה בכינוי "ראש המדברים", ולכן עלה כעסו.

על רקע זה ביקש בן חנה במכתב ההתנצלות שלו לחזק את מעמדו החברתי החשוב והנכבד של בן אלמלי, ונקט מליצות חלופיות שיכפרו על השגגה הרטורית שלו:²⁸

לכן האדון אחרי נודע בשערים, גדול שמך מכל בני קדם עשר ידות. / מדובר בך נכבדות. / מי ימלל לצד עלאה ויטיל מום בקדשים / על נבון וחכם חרשים. / ומי הוא זה יבאיש ריחו לא נמר ובמאמר יביע. / כה לחי מדבר בצדקה רב להושיע. / מקום אשר על לשניו יפול צרור המר ואשכול הכופר. / איש אשר כמוני יקרא עצי גפר. / ולצלפחד בן חפר, / עיפה ועפר. / איה סופר / ואמר לו ויושת עליו שם כופר, / לספר הכפירה באמרי שפר. / בי אדני העבר חרפתי מנגד עיניך. תרח נא מנחת התנצלותי לריח נוחיחו, כי יבא דברך וכבדונך. נאם הכותב עומד לבקש על נפשו, מפני יראת חטא.

חצרן אחר שעמד בקשרים עם בן חנה היה דון משה בן אלעזר. בן חנה חיבר לכבודו שיר תהילה מליצי, ובו כינה אותו "מאישטרי משה מורי מבני מאלעזר". המאגיסטר (תואר לרופא מוסמך) דון משה בן אלעזר היה רופא מסרגוסה ששירת, בין היתר, את מנזר הפרנציסקנים בעיר. כשכר על שירותיו הטובים ועל ריפוי הנזירים המוצלח התייר המנזר (בשנת 1385) ליהודי סרגוסה להוביל את מתיהם לקבורה בדרך העוברת ליד כנסייתם, בתנאי שלא יקוננו בקול בעוברים שם.²⁹ דון משה השתייך למשפחת הפרנקוס ("בני החורין", francos) אלעזר, שהייתה בעלת מעמד חברתי וכלכלי חשוב מאוד בסרגוסה. כמו כן היו

ליה הכי משום מעשה דמעה במס' שבת". עיינו גם בפירוש התוספות לברכות סג ע"ב; ואברהם זכות, 190 ירוחסי, צבי פיליפאוסקי (מהדיר), מהדורה שנייה, פרנקפורט תרפ"ה, עמ' 44א: "והוא ראש המדברים בכל מקום כמאמר קיסר". נוסף על כך, העמדה השלילית כלפי דעתו של יהודה בר אילעאי עולה בסיפור התלמודי המקביל (בבלי, עבודה זרה ב ע"ב), שבו טוענת האומה הרומית בפני הקב"ה את טענותיו של רבי יהודה כדי ללמד על עצמה זכות, והקב"ה בעצמו מתערב ודוחה את הטענות, על פי הנימוקים של שמעון בר יוחאי. על דימויה של רומי בעיני היהודים בימי הביניים עיינו רם בן-שלום, מול תרבות נוצרית: תודעה היסטורית ודימויי עבר בקרב יהודי ספרד ופרובנס בימי הביניים, ירושלים תשס"ז, עמ' 89-146.

28 כ"י אוקספורד, דף 264 ע"א. 1 נודע בשערים: משלי לא, כג. עשר ידות: שמואל ב' יט, מד. 2 וחכם חרשים: ישעיהו ג, ג. 3 ריחו לא נמר: ירמיהו מח, יא. ועיינו קהלת י, א. ובמאמר יביע: על פי תהלים יט, ג. 4 צרור המר: שיר השירים א, יג. ואשכול הכופר: שם, יד. עצי גפר: בראשית ו, יד. ולצלפחד בן חפר: על פי במדבר כו, לג. 5 עיפה ועפר: בראשית כה, ד. 6 העבר חרפתי: תהלים קיט, לט.

29 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 261.

לו קשרים עם רבי יצחק בר ששת ברפת (הריב"ש), רבה של קהילת סרגוסה בזמן ההוא, שכינה אותו באחת מתשובותיו "הנעלה"³⁰.

שירו של בן חנה הוא "מליצת מימי"ן" – שיר שכל מילותיו מתחילות באות מ"ם – והוא מתאר את מעמדו ופעולותיו של משה בן אלעזר, החצרן החשוב. בין הדימויים העולים בשיר גם מקצועו של בן אלעזר – רופא המציל ממוות – פעילותו החברתית לאיחוד הקהילה, יכולתו למנות את מיודעיו לתפקידים בחצר המלכות, לבושי הפאר ומעמדו הרם והמורם מעם.³¹

עו'ד' לו על הכתב שעשה לדון משה בן אלעזר וכה אמר על דרך ממים:
 מועצתיו מרפא מצילו מות. מקרב משפנו מרוחק מוזר.
 מתדמה מלך משוח. מחיה מתים, מקבץ מדוח, מפורד, מפוזר.
 מפליא מעשיו, מכתיר מיודעיו. מלביש מלבוש מלכות, משי משזר.
 מורם מעם, מאישטרי משה מורי מבני מאלעזר.

משוררים מתחילים היו נוהגים בתקופה זו לשלוח את שיריהם למשוררים הנודעים בסרגוסה, ובעיקר לשלמה דאפיירה (1350–1417 לערך) ולשלמה בונפיד (נפטר אחרי 1445), כדי שיחוו את דעתם עליהם. בתחילה היה מפתה מאוד לשער שלשיר זה התייחס שלמה בונפיד באחד משיריו האירוניים, כשכתב בהקדמה לשיר:³²

בחור אחד הראני רובי מליצותיו וחרוזיו, הכינם גם יצרם להלל מאד איש אחד ממיודעיו, ובפרט הפליג לעשות מליצת מימי"ן, וכי ידעתי מתחיל במלאכת השיר והמלאכה היא נפלאת ממנו [...] ואני נמשכתי לפי מלאכתו ומהרתי למצוא, ואומר כמהתל.

אולם בונפיד מציין כאן שמי שפנה אליו היה "בחור אחד", ולדעתי לא סביר שבונפיד כינה את יום טוב בן חנה שהיה מבוגר ממנו – "בחור"³³. עם זאת, לא מן הנמנע שבן חנה, שנהג לשלוח את איגרותיו ואת שיריו לחצרנים בסרגוסה, היה חלק מהמעגל החיצוני של חבורת המשוררים של סרגוסה (שכמה מחבריה כינו אותה "כת משוררים" או "עדת נוגנים") שבראשה עמד אז שלמה דאפיירה, ופעלו בה כמה מאותם חצרנים.³⁴

30 שו"ת הריב"ש, ירושלים תשל"ה, תמה, עמ' 274.

31 כ"י אוקספורד, דף ע"א. 1 מועצתיו: במשמעות שמחה ונחת רוח, על פי "מעצת נפש" (משלי כז, ט). עיינו אליעזר בן יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, ו, ירושלים ותל אביב תש"ח, עמ' 3191, הערה 2. 2 מקבץ מדוח: על פי ישעיהו יג, יד. מפורד מפוזר: על פי אסתר ג, ח.

32 שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 632, הערה 14. עיינו Angel Sáenz-Badillos, "The Literary World of Shelomoh Bonafed", Alessandro Guetta and Masha Itzhaki (eds.), *Studies in Medieval Jewish Poetry: A Message upon the Garden*, Leiden and Boston 2009, pp. 167–183.

33 בן חנה שלח ידו בכתובה כבר בסוף שנות השמונים של המאה הארבע-עשרה, ולא מן הנמנע שאף קודם לכן.

34 על חבורת המשוררים עיינו שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ'

עצם לימודיו של יום טוב בן חנה אצל דון יוסף בן אלמלי, ואולי אף אצל מורהו דון משה בן אלעזר, כפי שמשמע מהכתובת ל"מליצת מימי"ן", ואולי גם קשריו האישיים עם חסדאי קרשקש, אינם מלמדים שאף הוא השתייך לחוג החצרנים היהודים. דומה כי הוא היה חלק מהמעגל החברתי הזה, שהקיף את קבוצת החצרנים היהודים בסרגוסה והיו בו גם יהודים מקהילות בערים אחרות של כתר אראגון. באיגרותיו של יום טוב בן חנה יש מידע חשוב ומעניין על בן אלמלי ובן אלעזר – שני חצרנים יהודים, שהיו גם מלמדים לחברים אחרים מתוך הקהילה, וכפי שעולה כאן גם מקהילות נוספות, כפי שנהגו החצרנים הגדולים ידועי השם, כמו חסדאי קרשקש בברצלונה ובסרגוסה, ויוסף בן שם טוב אבן שם טוב בקסטיליה, שידוע כי ניהלו חוגי לימוד וישיבות.³⁵

בהקשר לסרגוסה יש להזכיר בעיקר את החצרן בנבנשת בן לביא (מת בנובמבר 1411), שהיה בנקאי של הארכיבישוף בסרגוסה, ובימי מלכותו של מרטין הראשון שימש שליח המלך לקורטס בענייני מסים וניהל משא ומתן על שידוך המשפחות המלכותיות של אראגון ונבארה.³⁶ כמו אביו שלמה בן לביא, הוא חיבר פיוטים ועסק בתרגום מערבית לעברית. בשנת 1395 תרגם את האריתמטיקה של ניקומכוס גרסיינוס. הוא גם הזמין תרגומים מאנשי רוח וסופרים אחרים: לבקשתו תרגם רב החצר של קסטיליה מאיר אלגואדיש מלטינית את ספר המידות לאריסטו; זרחיה הלוי תרגם לבקשתו את הפלג הפילוסופים של אלגזאלי, ויהושע הלורקי חיבר לפי בקשתו ספר רפואה בערבית, שבנו וידאל (יוסף) בן לביא תרגמו אחר כך לעברית וקרא לו גרם המעלות. ביתה של משפחת לביא (דה לה קבלריה) בסרגוסה היה מרכז של חיי רוח, וכמה מבניה היו בעצמם משוררים, מתרגמים

Judit Targarona Borrás and Tirza Vardi, "Literary Correspondence Between Vidal ;627-601 Abenvenisti and Solomon de Piera (Critical Edition)", *REJ* 167 (2008), pp. 405-509, esp. 406-407; על הכינויים של החבורה ראו גם Raymond P. Scheindlin, "Secular Hebrew Poetry in Fifteenth-Century Spain", Benjamin R. Gampel (ed.), *Crisis and Creativity in the Sephardic World*, New York 1997, p. 302, n. 3; וראו בהמשך על קשרי בן חנה עם יהודה בן לביא, ממשוררי החבורה, ועל השימוש במוטיבים דומים המצויים בשירי החבורה, כמו "שמש" ו"כימה" אצל וידאל בנבנשת.

35 על פי קולופון חיבור של אחד מתלמידיו, אברהם בר ליאון, שחיבר את ספרו ארבעה טורים (1378) בביתו של קרשקש, ידוע כי ביתו של חסדאי קרשקש בברצלונה היה בית ועד לחכמים. עיינו שלום רוזנברג, "ארבעה טורים" לר' אברהם בר' יהודה תלמידו של חסדאי קרשקש", מחקר ירושלים במחשבת ישראל ג (תשמ"ד), עמ' 525-621. כמו כן הריב"ש מספר על שמואל ביבש הלומד אצל חסדאי קרשקש בסרגוסה, ראו שו"ת הריב"ש, הערה 30 לעיל, רצ, עמ' 158. יצחק אברבנאל בפירושו על התורה, ירושלים תשכ"ד, פירוש לשמות כה, י, עמ' רנג, מספר כי למד בבחורות אצל "הרב האלהי הרי יוסף שם טוב". עיינו גם דברי יוסף אבן שם טוב, רואה החשבונות של Contador mayor של הנסיך אנריקה, על הצורך שהגיש לפנות זמן מעבודת החצרנות כדי לתרגם את ספר הפולמוס של חסדאי קרשקש, ספר ביטול עיקרי הנוצרים בתרגומו של יוסף בן שם טוב, דניאל לסקר (מהדיר), רמת גן ובאר שבע תש"ן, עמ' 95, "עם היותו טרוד בעת הזאת בעניינים אחרים מעבודת המלכים האלה אלא שלחמלתי על האמת ועל אנשיה חתרתי לבקשת הפנאי המועד מהזמן".

36 בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 261-263; Francisca Vendrell Gallostra, "Aportaciones documentales para el estudio de la familia Caballeria", *Sefarad* 3 (1943), pp. 115-154.

ואנשי ספר ונטלו חלק בחיי התרבות בעיר. המשורר שלמה דאפירה שימש, בין היתר, סופר ומלמד פרטי של בני המשפחה.³⁷

שתי משפחות הפרנקוס, אלעזר ודה לה קבלריה, בשל היותם וסלים של מסדרי הטמפלרים וההוספיטלרים, היו פטורות מלשלם את מסי הקהילה הישירים והעקיפים ("שישה") וכן את מסי המלך. הן לא היו נתונות לסמכות דייני הקהילה בסרגוסה ואספותיה, ובדרך כלל, גם נטו להתחתן בתוך המשפחה. תופעה זו של חוסר סולידריות הולידה חיכוכים רבים בינן לבין הקהילה וכן בינן לבין הכתר, והובילה לפרסום צווים מלכותיים על הפרדה חברתית מוחלטת בינן לבין הקהילה. אולם בני משפחת קבלריה הגיעו בשנת 1397 להסכם עם קהילת סרגוסה, ומאז הלך והתהדק הקשר בינם לבין בית המלוכה. משפחת אלעזר, לעומתה, עמדה בתוקף על זכויות היתר שלה, ומגמה זו הולידה לעתים ניתוק מגע מוחלט עם הקהילה. עם זאת, כמה מאנשיה המשיכו למלא תפקידים במוסדות הקהילה. כמו כן בשנות ההמרה ההמונית (1414-1415) הם נשארו נאמנים לדתם, בניגוד לרוב בני משפחת קבלריה-לביא.³⁸

מעניין לראות כי שיר חתונה אחד של יום טוב בן חנה הוקדש לחתן בשם יהודה בן לביא:³⁹

ועוד עשה לחתן אחת שהיה אוהבו ושמו יהודה בן לביא.

פזמון לח'ון שני זיתים.
 אַחֵי חַמָּה וּבֵן כִּימָה מֶה נִפְלְאֵת גְּזֵרְתֶּךָ.
 שְׂכֹן אוֹהֵל בְּאוֹר יְהוָה בְּמַחְבֵּרֵת נֹתֶךָ.
 וּבְבוֹאֶךָ דוֹד לְחֵיק בֵּת דוֹד, וְצֵאתֶךָ מַחוּפְתֶּךָ.
 בְּרוּךְ אַתָּה בְּבוֹאֶךָ, / וּבְרוּךְ אַתָּה בְּצֵאתֶךָ.

37 שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 582; מתי הוס, מליצת עפר ודינה לדון וידאל בנבנשת: פרקי עיון ומהדורה ביקורתית, ירושלים תשס"ג, עמ' 7-8; Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל; הקדמת המתרגם מאיר אלגואדיש לספר המידות, בתוך: אליעזר זאב ברמן, "התרגום העברי מן הלטינית של 'ספר המידות' לאריסטו על-שם ניקומאכוס", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ז (תשמ"ח) [ספר היובל לשלמה פינס, א], עמ' 154-164.

38 ראו אסונסיון בלסקו-מרטנינס, "גירוש היהודים מאדמות האצולה: אחוזות קבלריה ואלעזר של מסדר ההוספיטלריים", יום טוב עסיס ויוסף קפלן (עורכים), דור גירוש ספרד: קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 155-175 (גרסה בספרדית: Asunción Blasco Martínez, "Las expulsiones señoriales: los Caballería y los Alazar de Zaragoza, vasallos de la orden del hospital", <http://www.unizar.es/cema/recursos/expulsiones.pdf>).

39 כ"י אוקספורד, דף ע"ב 275 ע"ב. פזמון לח'ון שני זיתים: זהו ציון הלחן על פי הלחן למאורה "שני זיתים נכרתים" לשלמה אבן גבירול. עיינו שלמה אבן גבירול: שירים, ישראל לוי (עורך), תל אביב תשס"ז, סי' קכ, עמ' 235-236. 2 שְׂכֹן אוֹהֵל: על פי "וישכן באהלי שם" (בראשית ט, כז). באור יהל: על פי איוב לא, כו. 4 למשל, בבלי, בבא מציעא קז ע"א. 7 מעיל כבוד: ראו ישעיהו סא, י: "מעיל צדקה יְעִטְנִי כחתן".

מִי יַגִּיד תְּפָאֶרֶת.	וְהִגִּינוּ	בְּלִשׁוֹנוֹ	5
לְכֹל אִישׁ הוּא לְכוֹתֶרֶת.	וְזִיו נִסְךְ	יָקָר יַחֲסֵךְ	
לְקַחַת לְאֲדָרֶת.	וְרוֹב הַהוֹד	מְעִיל כְּבוֹד	
בְּנֵי אֱלִים בְּמִשְׁמֶרֶת.	וְשִׁיר פְּצָחוֹ	לְזֹאת שְׁמָחוֹ	
(כִּי) הוֹד וְהָדָר צְבָאוֹתֶיךָ.	לֹא נַעֲלֵם	כִּי מַעֲלֵם	
בְּרוּךְ וְאַתָּה בְּבוֹאֶךָ, / וּבְרוּךְ אַתָּה בְּצֵאתְךָ.			10

לאור קשריו של בן חנה עם משפחת אלמלי ואלעזר בסרגוסה יש להניח הנחה ראשונית שיהודה זה לא היה אלא אחד מהשלושה: הראשון יהודה דה לה קבלריה (Jahudá de la Caverria), בנו של דון וידאל דה לה קבלריה ודוניה אורווידה (Doña Orovida), אחיה של טולוסנה, שנישאה לבנבנשת דה לה קבלריה. יהודה זה ושני בניו שלמה וידאל נשאו יהודים גם לאחר המרות הדת של רוב חברי המשפחה בשנים 1414–1415; השני הוא יהודה בנו של הרופא בונפוס בן שלמה (Bonafós de la Caverria, מת ב־1402), שהמיר את דתו בשנות ההמרה הגדולה הזאת והחליף את שמו בשם הנוצרי Gaspar.⁴⁰ סביר פחות שהוא השלישי – יהודה בנו של דון אברהם דה לה קבלריה (מת לפני 1390) ודוניה בונוסה (Bonosa) שהעדויות עליו אינן ברורות.⁴¹

כאמור, בני משפחת דה לה קבלריה נטו להתחתן בינם לבין עצמם, ואכן בשיר של בן חנה מצוין כי יהודה זה נשא לאישה את בת דודו ("וּבְבוֹאֶךָ דוֹד / לְחִיק בֵּת דוֹד"). כמו כן, הוא נקרא מיד בתחילת השיר "אֶחִי חֲמָה / וּבֶן כִּימָה". לכאורה, מדובר רק במטפורה המורה על גרמי השמים המכובדים שבאמצעותם מהלל המשורר את החתן, אולם לעניות דעתי אפשר לפרש זאת גם על משפחתו של יהודה ממש, שהרי גם המונחים "דוד" ו"בת דוד" היו יכולים, לכאורה, להישאר במישור הסמלי בלבד, אולם מצאנו כי הם משקפים תופעה חברתית ראלית של נישואין בתוך המשפחה. אם כן, לפי בן חנה, החתן, יהודה בן לביא, ניכר לעיני כול דווקא באמצעות דמותה של אחותו המדומה "לחמה",⁴² ובאמצעות דמות אביו המדומה "לכימה".⁴³ לפיכך, במקרה זה יש להניח כי מדובר ביהודה בן וידאל דה

40 ראו Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 127; בלסקו־מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 164, הערות 56–57, 166 (בגרסה הספרדית, עמ' 11, הערות 63–64, 13), עמ' 175; אולם שם בהערה 57 בלסקו־מרטינס מציינת כאשר ליהודה הראשון, שייכתן שיהודה זה היה אחיו של וידאל דה קבלריה וגיטו של אורווידה, וייתכן גם שהיה בנו של שלמה ואחיינו של וידאל; Judit Targarona Borrás, "The dirges of Don Benvenist and Dona Tolosana de la Caverria for the death of their son Solomon", Jonathan P. Decker and Michael Chaim Rand (eds.), *Studies in Arabic and Hebrew* 'עמ' 217, *Bear, letters in honor of Raymond P. Scheindlin*, New Jersey 2007, p. 3 לעיל, עמ' 116, תעודה 603. במאה הארבע־עשרה היו יהודים ממשפחת קבלריה גם בערים אחרות באראגון, כמו ברצלונה, לרידה וולנסיה, ראו בלסקו־מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 155, הערה 4 (בגרסה הספרדית, עמ' 1, הערה 2), אך כאמור קשריו של בן חנה עם המשפחות בסרגוסה מחזקים את הזיהוי עם יהודה בן לביא מסרגוסה.

41 Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 120–122; Targarona Borrás, הערה 40 לעיל, עמ' 217.
 42 שיר השירים י, ו: "מי זאת הנשקפה כמו שחר יפה כלבנה ברה כחמה".
 43 על משמעות קבוצת הכוכבים כימה עיינו בן־יהודה, מלון, הערה 31 לעיל, ה, עמ' 2345–2346, והערה 2. בהקשר לפרשנות השיר הזה, מעניינים במיוחד דברי רד"ק בפירושו לעמוס ה, ח: "עושה

לה קבלריה, שהיה אחיה של טולוסנה – אישה רבת פעלים והאישה המפורסמת ביותר במשפחת קבלריה, הן בהיותה אשתו של בנבנשת דה לה קבלריה ובעלת הבית ששימש חצר לאנשי הרוח ולמשוררים, הן בהיותה אישה מלומדת ומשוררת מתחילה בזכות עצמה, כפי שאפשר להתרשם מהקינה שחיברה לשלמה, בנה הקטן, שמת. אישיותה יוצאת הדופן וחזוקה המוסרי של טולוסנה התבטאו אחר כך (לאחר מות בנבנשת), בשנים 1414–1422, כשרוב בניה ומשפחתה התנצרו, אך היא ושתיים מבנותיה, למרות לחץ גדול ואיומים מצד הכתר, נאבקו בכל כוחן לשמור על דת ישראל.⁴⁴ הכינוי לאישה "חמה" היה מקובל בשירת ספרד, כפי שאפשר ללמוד, למשל, משירו של יהודה הלוי "חמה, בְּעֵד רְקִיעַ צִמָּה / אֹר לַחֵיךְ גְּלִי", שבו "החמה" מסמלת את האישה החשוקה: "אם אֶשְׁפָּח דְּמוּתְךָ, חֲמָה, / אֶשְׁפָּח מְחֹלְלִי"⁴⁵; וכן משיריו של טדרוס בן יהודה אבולעאפיה שבהם הצבייה מדומה לשמש,⁴⁶ ומשיר החשק של שלמה בונפיד, שהוקדש כנראה לנערה ושמה סול, שבו כתב: "זְכְרוּהָ עַל הַיָּן וְשִׁמָּה שְׁמֶשׁ"⁴⁷. מעניין אף לבחון בהקשר זה את שיר האהבה של המשורר וידאל בנבנשת: "עֲפָרָה אַחֹת כִּימָה וְבַת שְׁמֶשׁ" / אֹר זְהָרָה תִּסְתִּיר בְּבִגְדֵי שֶׁשׁ"⁴⁸, שאולי לפי דרך הפרשנות הזאת, נכתב לאשתו, שהייתה בתה של טולוסנה ("בת שמש") ואחותו של וידאל יוסף בן לביא ("כימה").⁴⁹

כימה וכסיל – זכר אלו הכוכבים כי בהם קיום התכוואות בזמניהם וזה הפך זה ושניהם קיום העולם [...] ואלה שני הכוכבים מושלים בזמנים ידועים בשנה, והם צורך העולם ומשפטו [...] ואמרו כי כימה הוא זנב טלה". כימה היא "קיום העולם", כלומר כוכב או קבוצת כוכבים שנותנים חיים – אולי רמז לשם אבי יהודה Vidal, הוא חיים בעברית. יש לזכור כי פרשנים התייחסו לשם "כימה" בלשון זכר ובלשון נקבה, ולעתים מתחלפות הלשונות אצל אותו פרשן, למשל, אצל רש"י בפירושו לדברי הבבלי, ברכות נח ע"ב: "אלמלא חמה של כסיל – לא נתקיים עולם מפני צינה של כימה, ואלמלא צינה של כימה – לא נתקיים עולם מפני חמה של כסיל", רש"י כתב: "להכי אקדמיה קרא, כימה שולט בימות הגשמים", ובהמשך, שם: "יש בין הכוכבים של כימה, שהן כחה של כימה". גם אברהם אבן עזרא כתב על כימה בלשון זכר, בפירושו לעמוס ה, ח: "ודעת קדמונינו שכימה היא זנב טלה וראש שור" (ההדגשות שלי, רב"ש).

44 Asunción Blasco Martínez, "Mujeres judías ;225-219 עמ' Targarona Borrás, הערה 40 לעיל, "Aragón en la Edad Media 9 (1991), pp. 88-93, 115-118; Vendrell Gallostra, הערה 36 לעיל, עמ' 128-133.

45 ראו שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, הערה 9 לעיל, א, עמ' 434.

46 שם, ב, עמ' 435, בשיר "בעודי מבלי שכל": "צְבִיָּהּ הִיא, וְדַמְיָהּ לְשֶׁמֶשׁ [...] הַלְּפִלוּנִית תְּחַכֶּה? / וּבְזָבוּל הִיא, אֲמַת, סֵהָר וְחֲמָה!"; בשיר "צביה אך סגור": "צְבִיָּהּ – אֵךְ סִגּוֹר לְבִי רְבִיָּהּ / וְשֶׁמֶשׁ – אֵךְ עֲנִיָּהּ בְּשַׁעֲרָה" (שם, עמ' 437).

47 יוסף פאטאי, "שירי חשק של שלמה בונפיד", צדוק העוועזי ואחרים (עורכים), חזאת ליהודה: קובץ מאמרים בחכמת ישראל [...] לכבוד יהודה אריה בלוי, וינה תרפ"ו, עמ' 221. בהמשך השיר, שם: "בְּעֵת אֶמַר לְבִי הֲלֶפֶךָ מִשְׁאֵלוֹ / הֲעִיזָה פְּנֵיהָ וְתֹאמַר: לֹא! / וְזָרַח הַשְּׁמֶשׁ וְכָא הַשְּׁמֶשׁ". ייתכן אף שכינויה של טולוסנה, חמה – Sol – היה רמז למילה "שמש", המצויה בהיפוך אותיות בתוך שמה Tolosana.

48 תרצה רודי, "שירי דון וידאל בנבנשת: מהדורה ביקורתית, בלויית מבווא, מקורות וביאור", עבודת מוסמך האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ז, חלק ג: שירים, שיר כז, עמ' 22 (ההדגשה שלי, רב"ש). עיינו גם בשיר "הכיתי בית מאהבי", שם, עמ' 37.

49 ראו שם, חלק א, עמ' 15, קטע מאיגרת שבה כתב וידאל בנבנשת לידאל יוסף בן לביא: "גלה ממני כבוד, בדרך רחוקה נע ונד, לוקחה ממני אחותך נותי נ"ע". גם כאן הכינוי "כימה" מכון למי שנקרא וידאל. השימוש בכוכב כימה בחרוזים אלגוריים ככינוי לדמות כלשהי הידועה למחבר ולנמענים, היה

שיר חתונה נוסף של יום טוב בן חנה – "זולת לח' [ן] מראש מקדמי ארץ"⁵⁰ – מוקדש אף הוא, לפי הכתובת, לחתונת חצרן. אנו יודעים זאת בראש ובראשונה על פי הפרשנות לביטוי "מקדמי ארץ" המופיע בספר משלי (משלי ח, כג), המרמזת שמדובר באיש נכבד.⁵¹ כמו כן, ניתוח פרטי השיר ילמד שאף הוא נכתב לכבוד אחד מבני משפחת לביא, כפי שעולה מיד בתחילת השיר מדימוי האריה-לביא: "לְרֹד לְפָנָיו, בְּרֹא אָדָם [הכוונה לאדם הראשון] וּבְחֻפּוֹת יוֹשִׁיבֵנוּ. כָּרַע רַבֵּץ פְּאֲרִיָה, וּכְלָבִיא מִי יִקְיָמוּנו" [ההדגשה שלי, רב"ש]. יתרה מכך, סביר להניח שגם השיר הזה נכתב לחתן יהודה בן לביא, כיוון שהפסוק המצוטט בו מבראשית מט, ט: "גור אריה יהודה מטרף בני עליה כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימונו", לקוח מברכת יעקב ליהודה. בהמשך, לאורך השיר, חוזר מוטיב האריה-הלביא ומופיע שוב ושוב, והשיר מסתיים בפסוק אחר (במדבר כג, כד): "כָּלְבִיא יָקוּם וְכֶאֱרִי יִתְנַשֵּׂא".

יהודה בן לביא הוא שכתב את החיבור המכונה במחקר הלצה, עם וידאל בנבנשת (1380–1439 לערך, מחבר מליצת עפר ודינה) ועם וידאל (יוסף) בן לביא (בנם של בנבנשת בן לביא וטולוסנה).⁵² ההלצה מורכבת מאיגרות שכתבו המחברים זה לזה, והיא עוסקת בכישלונן המיני של הגיבור, אברהם, בליל כלולותיו. החטיבה הרביעית והאחרונה בהלצה היא איגרת ששלח יהודה בן לביא אל וידאל בנבנשת, ובה הוא מספר ששמע שנושט משפחתו של וידאל הן שמנועו מאברהם לממש את אונו ואת נישואיו. הן עשו זאת באמצעות הטלת לחש עליו, ולפיכך הוא מבקש מוידאל להוכיחן על מעשיהן.⁵³ החטיבה הזאת נפתחת במילים "וזאת ליהודה האריה ויאמר"⁵⁴ אם כן, כינויו של יהודה בין המשוררים בכלל, ובתוך משפחת לביא בפרט, היה "האריה". בשירו של בן חנה כעשרה דימויים של האריה,⁵⁵ וכרגיל בשירת

כנראה חלק ממסורת ספרותית ארוכה. ראו למשל באיגרות (הפסבדואפיגרפיות) של יוסף בר' יהודה אל הרמב"ם ושל הרמב"ם אל תלמידו יוסף בר' יהודה. שם בתו של הרמב"ם "כימה", המואשמת כי זנתה, מסמלת את תורתו הפילוסופית של הרמב"ם. עיינו בדברי יצחק שילת, בתוך: איגרות הרמב"ם, ב, יצחק שילת (מהדיר), ירושלים תשנ"ה, עמ' תרצד-תרצה.

50 הכוונה לזולת "מראש מקדמי ארץ" מאת יהוסף האזובי, ראו בנימין בר-תקוה, סוגות וסוגיות בפיטו הפרובנסלי והקטלוני, באר שבע תשס"ט, עמ' 198-206.

51 למשל, אברהם אבן עזרא פירש שם "מקדמוני ארץ".

52 ראו הוס, עפר ודינה, הערה 37 לעיל, עמ' 24-25.

53 שם, עמ' 205-210.

54 להלצה, ראו שם, עמ' 222.

55 ההדגשה של ריבוי הדימויים של אריות באותו השיר חשובה, כיוון שדימוי של אריה אחד או שניים בתוך שירים ואיגרות שנשלחו לבני משפחת לביא היה עניין שכיח, כפי שאפשר לראות, למשל, מהאיגרת ששלח וידאל בנבנשת אל וידאל בן לביא, ובה סיפור על "הארי שבחבורה" שנס מפני אישה ערומה. ראו הוס, עפר ודינה, הערה 37 לעיל, עמ' 32, הערה 75; וכן בשירים רבים של וידאל בנבנשת, שעולים בהם דימויי הלבאי ושמותיו הנרדפים, כמו כפיר, שחל וגור אריה. עיינו ורדי, "וידאל בנבנשת" הערה 48 לעיל, חלק א, עמ' 10-11. ראו, למשל, שירו של וידאל בנבנשת ליום חתונתו של דון וידאל (יוסף) בן לביא. שם, חלק ג, שיר צח, עמ' 51: "בנעים מעניו ירפא נכאב, וכלביא בין צריו שכב". ראו שם, שיר קט, עמ' 57; ובשיר ידירות של שלמה דאפירה לכבוד וידאל (יוסף) בן לביא, דיואן משולם דאפירה, הערה 9 לעיל, שיר ג, עמ' 14: "בְּנֵי לְבִיא יִסְתַּוּן מִחֶשְׁבֵי / לְהוֹלִיךְ אֶל מְעוֹנוֹ שֵׁי וְלְבִיא".

ספרד, הם מובאים באמצעות שיבוץ פסוקים מן המקרא. אפשר להניח כי אוסף כה גדול של דימויי אריות בשיר אחד נועד לחתן שכיניו בפי כל היה "האריה"⁵⁶.

- עו'רד' זולת לחון' מראש מקדמי ארץ'
 אָמַר אֱלֹהִים יְהִי אֹר, אַחֲרֵי הַמְּשִׁיךְ אֵין וְהוֹצִיא אִישׁ מִמֶּנּוּ
 תִּכְן שְׁמִים וְכָל צְבָאָם, תִּבְל וּמְלוֹאָה וּמִי יוֹשִׁיבֵנו?
 לָרֵד לְפָנָיו בְּרָא אָדָם, וּבְחַפּוֹת יוֹשִׁיבֵנו.
 בְּרַע רְבִץ כְּאֲרִיָּה, וּכְלָבִיא מִי יְקִימֵנו?
- 5 ובקש מאל על פשע, השיב: סלחתי, עונך לא נכתם,
 כי זכרתי לאב המוני, ולנינו ולנכדו איש תם.
 מאחזים פני כסא, והרביעי אשר בו נחתם.
 ופני אריה אל הימין לארבעתם.
- 10 נעשו שמים לפני מלוך מלך. וימלך בן ימיני, ובעברו על אשר הפקד,
 נמשח בן ישי תחתיו, למלאת מקומו אשר נפקד.
 לכד המלוכה, וזמירו ינגן בדלתי אל אשר שקד.
 היתן כפיר קולו ממעונותו בלתי אם לכר?
- 15 מושיע ורב ישברו להכניע כל עובדי לצון.
 השפלא יגביה, כי שם לנעורת החסון.
 יטרוף ואין מציל, כי יי כצנה יעטרנו רצון.
 כאריה בבמהות נגב, ככפיר בעדרי צאן.

56 כ"י אוקספורד, דף 275 ע"ב-276 ע"א. מראש מקדמי ארץ: משלי ח, ג. 2 תכן שמים: על פי ישעיהו מ, יב: "ושמים בזרת תפן". 3 לרד לפניו: ישעיהו מה, א. 4 בראשית מט, א. 6 לאב המוני: על פי בראשית יז, ד-ה. הכוונה לאברהם. ולנינו ולנכדו: על פי ישעיהו יד, כב. ועיינו שם בפירושי רש"י ורד"ק, הקובעים כי הנין הוא הבן, והנכד – בנו של הבן. איש תם: בראשית כה, כז. הכוונה ליעקב. 7 מאחזים פני כסא: על פי דברי הימים ב' ט, יח: "לכסא מאחזים וידות מזה ומזה על מקום השבת ושנים אריות עמדים אצל הידות"; וראו גם איוב כו, ט. 8 יחזקאל א, י. 9 לפני מלוך מלך: על פי בראשית לו, לא. וימלוך בן ימיני: על פי שמואל א' ט, כא. אשר הפקד: ויקרא ה, כג. 11 לכד המלוכה: שמואל א' יד, מז. נאמר שם על שאול. 12 עמוס ג, ד. 13 מושיע ורב: ישעיהו יט, כ. 14 על פי יחזקאל כא, לא. לנעורת החסון: על פי ישעיהו א, לא. 15 יטרוף ואין מציל: על פי תהלים ז, ג; מיכה ה, ז. כי [...] רצון: על פי תהלים א, יג. 16 כאריה [...] צאן: על פי מיכה ה, ז. שם "בבמהות יער". 17 שוכן עד וקדוש: ישעיהו נז, טו. בברכת אב המון: על פי בראשית יז, ד-ה. 18 בין אחים יפריא: הושע ג, טו. 19 במרום המשרה: על פי ישעיהו ט, ה-ו. 20 שופטים, יד, יח. 21 הוא מרומים ישכון: ישעיהו לג, טז. כגפן פוריה: תהלים קכח, ג. תעלה נוח: עיינו "הנה כאריה יעלה מגאון הירדן אל נוה איתן" (ירמיהו נ, מד). 22 על פי שמואל ב' כב, כט. 23 איש איש על דגלו: על פי במדבר א, נב; ב, ב. ברכת [...] ישא: על פי תהלים כד, ה. 24 במדבר כג, כד. 25 יושבים ראשונה במלכות: על פי אסתר א, יד. ענות: ראו שמות לב, יח. 26 ויהיו [...] המלך: אסתר ו, א.

שׁוֹכֵן עַד וְקָדוֹשׁ חֲתָנִי, תִּכְרַךְ בְּכַרְפֶּת אֶב הַמּוֹן מִחֶצֶב צוּרִי.
 יִצְלַח בְּקִנְיָנו הַטּוֹב, וְהוּא בֶן אֲחִים יִפְרִיא.
 הָרְאִיתֶם אֲשֶׁר בָּחַר בֶּן יִי, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמָרוֹם הַמְּשָׁרָה יִמְרִיא.
 מַה מֵתוֹק מְדַבֵּשׁ וּמָה עַז מֵאֲרִי?

20

הוא מְרוֹמִים יִשְׁכֵן, עִם פֶּת כִּגְפָן פּוֹרְיָה תַעֲלֶה נוֹה.
 בֶּר שְׁנֵיהֶם יִגִּיה וּמִמֶּנָּה פְרִיו נִמְצָא.
 אִישׁ אִישׁ עַל דָּגְלוֹ, בְּרַכַּת מֵאֵת יְיָ יִשָּׂא.
 כְּלָבִיא יָקוּם וְכֹאֲרִי יִתְנַשָּׂא.

25 יוֹשְׁבִים רֵאשׁוֹנָה בְּמַלְכוּת עֲנוֹת עֵנִי דָל וְהֶלֶךְ,
 אֶל נָא תְבוּזוּ אוֹתֶם, וְיִהְיוּ נִקְרָאִים לְפָנַי הַמֶּלֶךְ.

השיר נפתח בתיאור בריאת אדם הראשון, בעזרת שימוש במונחים הפילוסופים "יש" ו"אין", ומשחק מילים הרומז לבריאת האיש מאין. לאדם מודבק דימוי גור האריות שנלקח מברכת יעקב ליהודה, וממנו נמתחת שרשרת של ברואים נבחרים, המנהיגים כל אחד ואחד בתורו את עם ישראל: בתחילה, שלושת אבות האומה – אברהם, יצחק ויעקב, שיחד עם המשיח ("הרביעי אשר בו נחתם"),⁵⁷ אוחזים בכיסא הכבוד בשמים. תפיסה זו של בן חנה נשענת בעיקר על ההיסטוריוסופיה של יהודה הלוי בספר הכוזרי, ולפיה הועבר "העניין האלהי", או ה"סגולה" (המאפשרת את שמיעת הדיבור האלוהי והנבואה), מאדם הראשון דרך שת, אנוש ונח אל שלושת האבות.⁵⁸ בן חנה נשען כאן גם על רעיונות

57 על פי אברהם אבן עזרא, פירוש לדניאל, ט, כד: "ולחתום חזון ונביא שיפסקו הנביאים ולחתום משיח קדש קדשים והנה זה תחילת הגלות" (ההדגשה שלי רב"ש). תפיסת המשיח הגנוז תחת כיסא הכבוד עולה גם בפסיקתא רבתי, מאיר איש שלום (מהדיר), וינה תר"ם: לו – קומי אורי, ד"ה זה שנאמר ברוח: "מלמד שצפה הקדוש ברוך הוא במשיח ובמעשיו קודם שנברא העולם (וגם) [וגנוז] למשיחו לדורו תחת כסא הכבוד שלו, אמר השטן לפני הקדוש ברוך הוא [רבונו של עולם אור שנגנו תחת כסא הכבוד שלך למי, א"ל למי שהוא עתיד להחזירך ולהכלימך בכושת פנים, א"ל רבונו של עולם] וזהו משיח הראהו לי, אמר לו בא וראה אותנו, וכיון שראה אותו נדעזעז ונפל על פניו ואמר בודאי זהו משיח שהוא עתיד להפיל לי ולכל שרי אומות העולם בגיהנם שנאמר ובלע המות לנצח ומחה ה' אלהים דמעה מעל כל פנים (ישעיהו כה, ח), [באותה שעה התרגשו האומות] אמרו לפניו רבונו של עולם מי הוא זה שאנחנו נופלים בידו, מה שמו, מה טיבו, אמר להם הקדוש ברוך הוא [הוא] משיח, ושמו אפרים משיח צדקיו". ואולי כוונתו של בן חנה היא דווקא למשיח בן יוסף. עיינו גם: ספר זרובבל, בתוך: מדרשי גאולה, יהודה אבן שמואל (מהדיר), ירושלים ותל-אביב 1968, עמ' 75.

58 ראו ספר הכוזרי, מאמר ראשון, צה, אברהם צפרוני (מהדיר), תל אביב תשכ"ד, עמ' 46-49. על פי יהודה הלוי, לאחר יעקב הועברה הבחירה מיחיד לקהל, לשניים-עשר בני יעקב. מהם הועברה הבחירה לשנים-עשר שבטי ישראל, ומשם לעם ישראל בכללותו. למרות זאת, בתוך קהל ישראל יש עדיין יחידים נבחרים ("פרי שלם דומה לפרי הראשון") כמו משה ואהרן ושבעים הזקנים, שראויים היו יותר מאחרים שהנבואה תשכון בהם בתמידות. עיינו גם שם, מאמר שלישי, יז, עמ' 159-160. בתוך תפיסה זו של בן חנה עולה בשיר גם הרעיון שחטאו של אדם הראשון (החטא הקדמון) נסלח בעקבות מעשי האבות. אמנם תפיסה זו של החטא הקדמון מופיעה פה ושם בעברית בתלמוד ובהגות היהודית, אך היא הייתה בעייתית מבחינת הפולמוס עם הנוצרים. עיינו כתיב הרמב"ן: ויכוח הרמב"ן,

הנמצאים בספרות המדרש ובקבלה הספרדית. במדרש בראשית רבה נאמר: "אמר ריש לקיש האבות הן הן המרכבה",⁵⁹ וגם בפירושו שיר השירים של רבי עזרא מגירונה נאמר: "היו ג' האבות מרכבה לרוכב בשמי שמי קדם". גם בחיבור זה מתוארת שלשלת של ברואים נבחרים, ובהם אדם הראשון והאבות, המעבירים זה לזה את סודות הקבלה.⁶⁰ בשירו של בן חנה כל אחד ואחד מארבעת נושאי הכיסא לובש פנים של אריה בצדו הימני, על פי חזון המרכבה של יחזקאל.

אחריהם נבחר המלך שאול,⁶¹ ואחרון – דוד המלך, המדומה לכפיר אריות, שלכד את המלוכה כמו אריה הלוכד את טרפו. בהמשך השיר מוקדשת חטיבה שלמה לתיאור דיכוי מתנגדיו של דוד, גם זאת באמצעות דימויי האריה הטרורף.

מתוך שלשלת ההנהגה המקראית עובר המשורר לתיאור החתן, הלוא הוא יהודה בן לביא. נראה שמכל בני משפחת קבלריה, בן חנה רואה דווקא בו, ביהודה "האריה", הדמות הראויה להנהגה, ומי שעולה בתכונותיו הטרומיות על יתר אחיו. אפשר להבין זאת מדבריו: "והוא בן [בפסוק: כי הוא בין] אַחִים יִפְרִיא" (הושע יג, טו), ועל פי פירוש פרשן המקרא דוד קמחי (רד"ק) כוונתו: "כי אפרים היה מפריא בין אחים, עד שלא עשה העגלי[ם], היה הולך וגדל ופורה בין אחיו, כמו שאמר יעקב עליו".⁶² כלומר, בן חנה רוצה לומר שכמו אפרים, גם יהודה גדל ומתבלט בין אחיו. יתרה מכך, בעיניו יהודה בן לביא אף מגלם את תכונותיו של מי שהאל בחר בו למנהיג העם היהודי: "הַרְאִיתֶם אֲשֶׁר בָּחַר בְּנִי יְיָ, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמִרוֹם הַמְּשֻׁרָה יִמְרֵא. מִה מִתּוֹק מִדְּבַשׁ וּמֵה עֵז מֵאֲרִי". יהודה בן לביא מוצג כאן כ"בן" מבית דוד, על פי ישעיהו ט, ה: "כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו, ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום".

חיים רב שעוועל (מהדיר), ירושלים תשכ"ג, חלק א, עמ' שי; Joel E. Rembaum, "Medieval Jewish Criticism of the Christian Doctrine of Original Sin", *AJS Review*, 7 (1982), pp. 353-382.

59 בראשית רבה, פרשת לך לך, מז, כב, יהודה תיאודור וחנוך אלבק (מהדירים), ירושלים תשכ"ה, עמ' 475.

60 ראו ישעיה תשבי, "אגדה וקבלה בפירושי האגדות של ר' עזרא ור' עזריאל מגירונה", חקרי קבלה ושלוחותיה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 31-35.

61 תפקידו של שאול בשלשלת ההנהגה מוצנע משום שהוא לא מילא את שליחותו עד תום – עבר "על אשר הפקד" – ולכן לכד דוד את המלוכה ממנו. כמו כן יש לזכור ששאול היה משבט בנימין ולא משבט יהודה, ולכן בן חנה מזכירו רק בקצרה וקופץ ממנו לחטיבה השלמה המוקדשת לדוד, שהיה משבט יהודה. מלכות שאול אף יצרה קושי בפרשנות היהודית לבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה", שכן לא ברור מדוע המלך הראשון בישראל לא בא משבט יהודה. בהקדמה לפירושו לדברי הימים כתב רד"ק: "כי אף על פי שמלך שאול בישראל תחילה, לא היה עיקר המלכות ולא מלך כי אם שנתים. ואע"פ כן הוא נלחם בהם ולא יכלו לעמוד מפניו, ודוד הכניעם. ומלכות בית דוד הוא העיקר בקבלה ובנבואה מיעקב אבינו וממשה רבינו עליו השלום, כי יעקב אמר: לא יסור שבט מיהודה, ומשה אמר: שמע ה' קול יהודה". עיינו David Berger, *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages: A Critical Edition of the NIZZAHON VETUS with an Introduction, Translation, and Commentary*, Philadelphia 1979, p. 251.

62 עיינו פירוש רד"ק להושע יג, טו. ואולם פרשנים אחרים, כמו רש"י ואברהם אבן עזרא, פירשו "אחים" מלשון אהו.

בחירתו של בן חנה בפסוק הזה מישעיהו איננה תמימה או מקרית. מדובר באחד מפסוקי המקרא הטעונים ביותר, יותר מפסוקים רבים אחרים מן המקרא בכלל ומספר ישעיהו בפרט. הפסוק הזה נושא משא הרמנויטי כבד ורב שנים ושימש מאות שנים את אבות הכנסייה. על פי הפרשנות הנוצרית למקרא, פסוק זה הוא פרפיגורציה (תמונה מוקדמת, praefiguratio) של ישוע, בן האלוהים, מבית דוד, שהיה אל ממש, על פי השם "אל" הנמצא בין השמות הרבים של ה"בן" הנזכרים בפסוק.⁶³ למשל, הוויכוח היהודי-נוצרי על הפסוק הזה משתקף בחיבור ספר הברית של יוסף קמחי (המחצית השנייה של המאה השתים-עשרה), שהיה אחד משני ספרי הפולמוס העבריים הראשונים שנכתבו במערב אירופה:⁶⁴

אמר המין: ואיני יכול ללמד ראייה לבן מצד השכל; מכל מקום אלמדנו מהכתוב, כי הנביאים כולם דיברו והתנבאו על הבן [...] ואני מאמין בדברי הנביאים שאמר ישעיה "כי ילד יולד לנו בן ניתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גיבור אבי עד שר שלום" (על פי ישעיהו ט, ה). ולא ייתכן שמות אלו לבן-אדם. על כן הכריחני להאמין בכך.

אמר המאמין: זה הפסוק שהבאת ראייה מנבואת ישעיהו טעות בו מאת גירונימוס המעתיק שלכם כי לא ימצא ניקוד "ויקרא אל" אלא "ויקרא שמו פלא יועץ אל גיבור אבי עד שר שלום". וזהו חזקיהו הצדיק שקרא שמו השם "שר שלום" [...] ובישרו ישעיהו הנביא כי כבר נולד ילד שתהיה המשרה של בית דוד על שכמו. ומצאנו אותו כאשר הוא מפורש בדבריי-הימים כי כבר נולד חזקיהו [...] ועוד, אם היה כאשר תאמר כי על הבן אמר זה הפסוק, ראוי היה לו לבאר היטב, כי אמונה שאין השכל מקבל אותה בפירוש פסוק פשוט, היו הנביאים מפרשים אותה. כי מי יאמין שהקדוש ברוך הוא נכנס בבטן אישה ולקח בשר? [...] ומי יאמין כי אלוהי העולם היה "ילוד אישה קצר ימים ושבע רוגז"? (איוב יד, יא) כן איני מוכרח להאמין אמונת בן.

הנוצרי בחיבור ספר הברית טוען שכל שמות האלוהים המופיעים בפסוק הם שמותיו של הבן שהנבואה מבשרת עליו. רק בן שהוא גם אלוה זכאי להיקרא בשמות מסוג זה, ולכן יש לקבל את מושג בן-אלוהים כחלק מן השילוש הקדוש. אותה הטענה עלתה, באותו הזמן בערך ובקרבת מקום, בספר מלחמות השם של יעקב בן ראובן. הנוצרי שם טוען ש"אין לילד אשה בעולם שיקראו עליו שמות הללו [שבישעיהו, ט, ה], כי אם משיחנו שהוא אל ואדם".⁶⁵ בתשובה לכך טוען היהודי בחיבור ספר הברית שהירונימוס, מחבר התרגום הלטיני של המקרא (הוולגטה), תרגם בטעות את המילה "ויקרא" כ"וייקרא" בנפעל (vocabitur), ומכאן שכל השמות האלוהיים שבפסוק הם, למעשה, שמות האל, והוא שקרא לבן, הלוא הוא המלך חזקיהו, "שר שלום", על שום שחדלו המלחמות בימיו. אותה התשובה משיב גם יעקב בן ראובן בספר מלחמות השם: "ויקרא שמו, הקורא, שהוא פלא ויועץ ואל גבור ואבי-עד שר שלום, כי שלום גדול היה בימיו".⁶⁶

63 Adolf Poznanski, *Schilo: ein Beitrag zur Geschichte der Messiaslehre, I. Die Auslegung von* ראו *Genesis 49, 10 im Altertume bis zu Ende des Mittelalters*, Leipzig 1904, p. 317

64 ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנוצרות, אפרים תלמי (מהדיר), ירושלים תשל"ד, עמ' 22-23.

65 מלחמות השם, יהודה רוונטאל (מהדיר), ירושלים תשכ"ג, עמ' 85.

66 שם, עמ' 90.

הוויכוח הדתי על ישעיהו ט, ה לא נותר נחלת הפולמוס הספרותי בין יהודים לנוצרים בלבד.⁶⁷ הוא תפס מקום מרכזי גם בוויכוחים הרשמיים והפרטיים שהתנהלו למעשה בספרד. למשל, בקתדרלה באווילה (כנראה בשנת 1375) נערך ויכוח דת כפוי בין שני מומרים מן הצד הנוצרי לבין משה הכהן מטורדישיליאס (Tordesillas), לאחר שאנריקה השני, מלך קסטיליה (1369–1379), התיר לשני המומרים לכפות על היהודים להגיע לכל מקום שיבחרו (גם לכנסיות) כדי לשמוע דברי הטפה לנצרות.⁶⁸ את הוויכוח הזה תיאר משה הכהן בספרו עזר האמונה (1375–1379):⁶⁹

ובאותה שנה באו לכאן שני אנשי'ם, בני בליעל וקשי'ם, שהמירו מתורתנו הקדושה, ובחרו להם תורה חדשה, בכח כתב ארונינו המלך [אנריקה השני], בכל מחזו ופלך, שהרשה להם לאסוף כל היהודי'ם לכל מקום שירצו, ובכל זמן שיחפצו, כדי להתוכח עמהם, באמונתם וברתיהם. ויזמינו אותנו בתחילה, לבית כניסתם הגדולה. ויאמרו ללשונונו נגביר שפתינו אתנו, והתחיל בנבואת "כי ילד יולד לנו בן נתן לנו" (ישעיה ט, ה), באמרם כל אלו השמות נאמרו על ישו משיחנו, הוא אלהינו הוא אבינו הוא מלכנו הוא מושיענו.

מעניין לראות ששני המומרים בחרו לפתוח את הוויכוח הפומבי בקתדרלה בפסוק מישעיהו ט, ה דווקא. אין זאת אלא משום שחשו בחוזקן של הטענות התאולוגיות הקשורות בשמות העולים בפסוק. משה הכהן דחה את הטענה שלהם וגרס, כמו קמחי ובן ראובן, את פשט המקרא – שכל השמות האלה הם שמותיו של המלך חזקיהו.⁷⁰

אולם הפרשנות לישעיהו ט, ה של בעלי הפולמוס היהודים לא הייתה הפרשנות היחידה או ההכרחית, והם הדגישו שהפרשנות הזאת היא הפרשנות הבלעדית בעיקר לצורך האפולוגטיקה. כבר בתלמוד הבבלי (סנהדרין צד ע"א), שהיה משוחרר, בדרך כלל, מכבלי הוויכוח עם הנצרות, עולה פרשנות חליפית, ובה מפורשת המילה "ויקרא" בנפעל, כפי שסבר הירונימוס. מבחינת התלמוד הבבלי מדובר בשמונה שמות של המלך חזקיהו:

אמר הקדוש ברוך הוא: יבא חזקיהו שיש לו שמונה שמות, ויפרע מסנחריב שיש לו שמונה שמות. חזקיה דכתיב "כי ילד ילד לנו בן נתן לנו ותהי המשרה על שכמו ויקרא שמו פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום".

לפי קריאה זו, הוויכוח בין נוצרים ליהודים איננו נסב עוד על אופן התרגום של הפסוק,

67 ראו Petrus Alphonsi, "Dialogus Petri cognomento Alphonsi, ex Judaeo Christiani et Moysi Judaei", Jacques-Paul Migne (ed.), *Patrologia Latina*, Paris 1854, 157, col. 619

68 עיינו Yehuda Shamir, *Rabbi Moses Ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer Ha-Emunah: A Chapter in the History of the Judeo-Christian Controversy*, Leiden 1975, p. 13

69 טפר עזר האמונה, בתוך: Yehuda Shamir, *Rabbi Moses Ha-Kohen of Tordesillas and his Book 'Ezer Ha-Emunah: A Chapter in the History of the Judeo-Christian Controversy*, Coconut Grove 1972, pp. 6-7

70 שם, עמ' 60.

ובמיוחד על תרגום המילה "ויקרא", אלא על הפרשנות האפשרית לזהותו של ה"בן": האם ה"בן" הוא ישוע או חזקיהו? בספרות המדרש, לעומת זאת, הועלתה אפשרות נוספת, ובה מזוהה הבן עם המשיח. גרסה זו מופיעה באחד ממדרשי "סדר אליהו רבא", או בשמו האחר "חופת אליהו רבא", וכך נכתב שם: "שמונה שמות יש למשיח: ינון (תהלים עב, ז), צמח (זכריה ו, יב), משיח (דניאל ט, כה), פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום (ישעיהו ט, ה)".⁷¹

בעלי הפולמוס היהודים במאה השתים-עשרה לא נדרשו להגן על הפרשנות היהודית לפסוק המופיעה בתלמוד או במדרש. אולם למן המאה השלוש-עשרה, כשהקורפוס הטקסטואלי של הספרות הרבנית החל לשמש את הפולמוס הנוצרי, ובעיקר אחרי פרסום ספרו של ריימונדוס מרטיני פיג'ון האמונה נגד המורים והיהודים (Pugio fidei adversus Mauros et Iudaeos, 1278) שעשה שימוש בתלמוד ובמדרשים להוכחת הכריסטולוגיה, לא היה אפשר עוד להתחמק ממשמעותם המשיחית (או הכריסטולוגית, לדברי הנוצרים) של המדרשים האלה.

למשל, הפולמוס על המדרש הזה מופיע בוויכוח פרטי שהתקיים באווילה בין משה הכהן לאחד הנוצרים:⁷²

אמר הנוצרי: כל זה שאלתי לך לפי שאמר הקונוריסו שהתוכח עמך [בקתדרלה באווילה] שהתחלת הויכוח שהיה לך עמו שהיה על פסוק "כי ילד יולד לנו" ושהביא לך ראיות ברורות שזה הפסוק נאמר על ישו ולא אבית לשמוע ושהבאת ראיות כזבניות שלא נאמר כ"א [כי אם] על הבורא שהוא "פלא יועץ אל גבור אביעד" שנקרא "שר שלום" לחזקיה מלך יהודה. על כן באתי לסתור דבריך ולהראות לך ראיה ברורה מחכמיך שכתבו באליהו רבה שכל אלו השמות נאמרו על המשיח כמו שכתוב [וב] לשם: "שמונה שמות יש לו למשיח ואלו הן 'משיח, ינון, צמח, פלא, יועץ, אל גבור, אביעד, שר שלום', ולא אמרו כל זה כי אם על ישו שהיה אל ואדם כי איך תוכל לקרוא למשיח בן אדם "אל" ו"אבי עד" ו"שר שלום", כי אם על הבורא שהוא הכל והכל בו.

אמרתי לו: אם ארצה לא היה לי להשיבך שום תשובה על זה שכבר אמרתי לך שבהסכמת כל החכמי'ם] נגזר שאין משיבין על ההגדה, אבל אשיבך כדי שלא תהיה חכם בעיניך. ידוע תדע כי ממקום שבאת מ"אליהו רבא" קשיא לך כי לשם ב"חופת אליהו" כתב שאלו השמות נאמרו על חזקיהו וז"ל [וזה לשונו]: "בחזקיהו כתיב [וב] 'פלא יועץ אל גבור אבי עד שר שלום'. 'פלא' על שעשה הקב"ה פלא בימיו, 'יועץ' על שיעץ את ישראל עצה טובה והקריבו לפני אביהם שבשמים, 'אל גבור' על שנתעסק לתקן בנין בית המקדש" [...]. וכ"ש [וכל שכן] אפי' [ול] שתהיה הגדה בתלמוד כמו שאתה אומר, הרי יש לי להאמין נבואת ישעיהו והפוסקי'ם [המורי'ם] באותה הפרשה שזה נאמר על חזקיהו בלי שום ספק יותר מהגדת החכם. ואפי' [ול] שתהיה ההגדה כפי שאתה אומ'ר] אני איישב על

71 גרסה זו מתוך כ"י אוקספורד 1312, נדפסה בתוך: חיים מאיר הורוביץ הלוי, כבוד חופה, פרנקפורט עם מיין 1888. אותה גרסה הרפס גם יהודה דוד אייזנשטיין, אוצר מדרשים, א, ניו יורק תרע"ה, עמ' 176.

72 ספר עזר האמונה, הערה 69 לעיל, עמ' 129-131.

משיח צדקנו שאנו מחכים [...] "פלא יועץ" אפשר להיות כן בחכם גדול כ"ש (כל שכן) במשיח צדקנו [...] "אל" ר"ל [רוצה לומר] תקיף [...] "גבור" כמשמעו, "אבי" ר"ל שהוא ארון ומושל זמן הרבה [...] "ער" ר"ל זמן הרבה [...] "שר שלום" ר"ל שבזמן שיבוא משיחנו שיהיה שלום בעולם ולא יהיה מלחמה [...] ולא תוכל לשום זה הפסוק על ישו כמו שאמרתי וכמו שכתוב] בואנג'יליאו שלכם שאמ' ישו [הבשורה על פי מתי י, 34] "אל תחשבו שבאתי לשום שלום] בעולם כי אם חרב".

הנוצרי, שהיה מתלמידיו של המומר אבנר מבורגוס (אלפונסו דה וליאדוליד), ולמד ממנו ומספריו את שיטת המדרש הכריסטולוגי (בעיקר נזכר שם ספרו של אבנר מורה הצדק), ביקש להוכיח את היות המשיח אדם ואלוה כאחד מתוך המדרש שבחופת אליהו רבא, ואילו משה הכהן מנסה לסתור את דבריו בהביאו ציטוט מדרשי אחר מתוך אותו החיבור ("חופת אליהו זוטא", שהיה, ככל הנראה, סודר יחדיו עם "סדר אליהו רבא" בכתב היד שהיה לפניו), המלמד שוב שכל השמות האלה נאמרו בעצם על חזקיהו.⁷³

הפרשנות הנוצרית לישעיהו ט, ה הייתה אפוא ידועה מאוד בין היהודים, הם הכירוה הן מתוך ספרי הפולמוס העבריים, והן מוויכוחי הדת הרשמיים והפרטיים שהיו תופעה רווחת מאוד בחצי האי האיברי.⁷⁴

מכאן נחזור לדברי יום טוב בן חנה הטוען כלפי יהודה בן לביא: "'הֲרֵאִיתֶם אֲשֶׁר בָּחַר בֶּן יִי, כִּי אֵין כְּמוֹהוּ בְּמִרוֹם הַמְּשָׁרָה יִמְרִיא. מֵה מְתוֹק מְדַבֵּשׁ וּמֵה עֵז מְאָרִי"? על פי פשוטו של מקרא יש לפרש את דברי בן חנה כך: הראיתם כי אלוהים בחר "בן" שאין דומה לו, ושהוא עוד יעלה לגדולות מתוך המשרה (תפקיד הנהגת העם) שנבחר למלא. עם זאת, כמו ישעיהו ט, ה המתפרש בשתי דרכים, גם דברי בן חנה בשיר ד' משמעיים, ובקריאה מעט אחרת אפשר להבינו כך: הראיתם כי האלוהים (שהוא "שוכן עד וקדוש" הנזכר במשפט קודם) בחר "בן יי" שאין דומה לו וכו'. אם נביא בחשבון את ההקשר הפרשני הנוצרי, שהיה בוודאי ידוע לבן חנה, דומה שהמשורר שיחק כאן בדו־המשמעות ואפשר קריאה כפולה. יהודה בן לביא יכול אפוא להיתפס בשיר כאדם שהאל בחר בו למשרה, או כבן־אלוהים שהאל בחר בו לאותה המשרה. משוררי וסופרי ספרד לא היססו לשחק במושגים המקראיים, ובעניין זה היה בן חנה יכול להסתמך, למשל, על יהודה הלוי בספר הכוזרי שראה בכל שרשרת הבחירים במקרא, מאדם הראשון והלאה, בני אלוהים,⁷⁵ על ספר הזוהר שתיאר את רבי שמעון בר יוחאי כבנו של הקב"ה,⁷⁶ וגם על המשורר יהודה

73 ראו "חופת אליהו זוטא". על פי כ"י דה רוסי 327, בתוך: אייזנשטיין, אוצר מדרשים, הערה 71 לעיל עמ' 163-164.

74 ראו Ram Ben-Shalom, "Between Official and Private Dispute: The Case of Christian Spain and Provence in the Late Middle Ages", *AJS Review* 27 (2003), pp. 23-72.

75 ספר הכוזרי, מאמר ראשון, צה, הערה 58 לעיל, עמ' 47: "וכבר נקרא אצלנו בן־אלהים, וכל הדומים לו מזרעו – בני אלהים [...] דומים לאדם [הראשון] ונקראים בני אלהים, שלמים בכריאתם ובמדותם". עיינו הערה 58 לעיל.

76 ראו: יהודה ליבס, "המשיח של הזוהר. לרמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי", הרעיון המשיחי בישראל. יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, כ"ד־כ"ה בכסלו תשל"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ'

אלחריזי (1165–1225), שהשתמש בדימויים דומים לאלו של בן חנה ותיאר כך את הולדת ספרו תזכמוני: "וְאֶקְרַב אֶל הַנְּבִיאָה [הלשון העברית] וַתַּהַר וַתֵּלֶד בֵּן בְּדַמוֹת אֱלֹהִים וַיִּצְלְמוּ / וַתְּהִי הַמְּשֻׁרָה עַל שְׁכֻמוֹ"⁷⁷ ובהמשך כתב אלחריזי: "וְשֵׁם אֶתְנוּ נֶעַר עֵבְרִי / בְּמֵרוֹם הַתְּבוֹנוֹת יִמְרִיא / וּבֵין אַחִים יִפְרִיא"⁷⁸. אם כן, שלל הדימויים המופיעים אצל בן חנה: הבן, המשרה, ימריא, ויפריא בין אחים, נמצאים כבר אצל אלחריזי.

אם נסכם את דמותו של יהודה בן לביא, כפי שהיא עולה בשיר, מדובר במנהיג בעל שיעור קומה הדומה ל"אריות" ההנהגה המקראית: שני המלכים שמשח הנביא שמואל, שאול ודוד. הוא נצר לבית דוד והאל בחר בו ל"בן" (או ל"בן יי"), למלא את התפקיד המיועד אצל הנביא ישעיהו למלך המשיח. יש לציין בהקשר זה כי גם בשיר שבן חנה הקדיש למשה בן אלעזר הוא כתב שהחצרן "מתדמה מלך משוח", כלומר מלך משבט יהודה ומבית דוד.

תפיסתו של בן חנה את החצרן יהודה בן לביא, וכנראה גם את משה בן אלעזר, תואמת לדימוי העצמי של כמה ממשפחות ההנהגה החצרנית בספרד, וגם לייצוגם בתודעה הקיבוצית היהודית בספרד – מי שמממשים בהנהגתם את ברכת יעקב ליהודה העולה מהפסוק בבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה ומחַקק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יִקְהֶת עמים". כלומר, "שבט מיהודה" שהוא הוא שבט השלטון הפוליטי של אותם החצרנים בספרד. פסוק זה מופיע במקרא מיד אחרי הפסוק "כרע רבץ כאריה, וכלביא מי יקימנו", המצוטט בתחילת שירו של בן חנה בהקשר לאדם הראשון. למעשה, שלושה פסוקים רצופים אלו מברכת יעקב ליהודה (בראשית מט, ח-י) נתפסו כמקשה אחת המתארת את שלטון בית דוד בעבר ובעתיד. כך, למשל, הם מופיעים אצל יצחק קארו (נולד בטולידו בשנת 1458, ממגורשי פורטוגל, נפטר בירושלים בשנת 1535), בספר הדרשות שלו על המקרא (דרשות שנישאו, כפי הנראה, עוד כשהיה בספרד ובפורטוגל) – תולדות יצחק:⁷⁹

"יהודה אתה יודוך אחיך ירך כערף איביך ישתחוו לך בני אביך. גור אריה יהודה מטרף בני עלית כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו. לא יסור שבט מיהודה ומחַקק מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים" (בראשית מט, ח-י). יהודה אתה יודוך אחיך – יש להקשות למה אמר אתה, ולא אמר כן בכל השבטים [...] תשובה לראשונה, שאמר על יהודה ג' פסוקים, הראשון על יהודה עצמו, הב' על דוד, הג' על המשיח. ולז"א [ולזה אמר] בראשון ישתחוו לך בני אביך, ובשני אמר גור אריה, שבימי שאול היה גור, ואחר שמת אריה [...] הפסוק הג' לא יסור שבט מיהודה על המשיח, ולז"א [ולזאת אמר] בו עד כי יבוא שילה.

224–225, והערה 17, המנתח שם מאמר מספר הזוהר, חלק ג, סא ע"ב. עיינו שם גם עמ' 120–121, הערה 140.

77 תזכמוני או מזבורות הימן האזרחי, א, יוסף יהלום ונאויה קצומטה (מהדירים), ירושלים תש"ע, עמ' 73.

78 שם, עמ' 82.

79 תולדות יצחק, ירושלים תשנ"ד, עמ' מט.

הפסוק "לא יסור שבט מיהודה" עלה שוב ושוב בפולמוס היהודי-הנוצרי, הספרותי⁸⁰ והראלי,⁸¹ שהתקיים בספרד ובארצות אחרות במערב אירופה, כיוון שבעלי הפולמוס הנוצרים ביקשו להראות באמצעותו כי עם מימוש שליחותו של ישוע בעולם, סר השלטון הפוליטי מיהודה. מבחינת הנוצרים בישר הפסוק את בואו של ישוע המשיח, במיוחד על פי התרגום הלטיני "לשילה": "עד כי יבוא זה אשר נשלח (qui mittendus est)", כלומר, המשיח ישוע.⁸² כבר במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה ענה לטענה זו יעקב בן ראובן בחיבור מלחמות השם, שאמנם מלך משבט יהודה לא היה ליהודים מימי הבית השני ואילך, "אך נשיא ומחוקק מבית דוד ומשבט יהודה היה להם כל הימים. ועוד היום הזה לחלוחית של בית דוד קיימת, כי גם היום הזה נשיאים ממשפחת בית דוד אשר יצא בכל הארץ טבעם מרוב עשרם ומגודל מדעם, אשר בכל המדינות הולך שמעם וזכרם לא יסוף מזרעם".⁸³ נראה שכיוון את דבריו למשפחות הנשיאים בנרבון וברצלונה, שהתייחסו לבית דוד ומימשו בעיניו את הפסוק על "שבט יהודה".

במאה השלוש-עשרה בספרד נפתח ויכוח ברצלונה (1263) בדברי המומר פאולוס כריסטיאני לרמב"ן.⁸⁴

התחיל ואמר: הנה הכתוב אומר לא יסור שבט מיהודה וגו' עד כי יבא שילה, שהוא

80 ראו למשל בספרו של שם טוב אבן שפרוט, אבן בחן, כפתיחה לספר, בתוך: נחמן פרימר ורב שוורץ, הגות בצל אימה: דמותו, כתביו והגותו של ר' שם טוב אבן שפרוט, ירושלים תשנ"ב, שער שני, פרק יא, עמ' 41.

81 על הפולמוס הראלי בספרד עיינו Ben-Shalom, הערה 74 לעיל.

82 ראו Berger, הערה 61 לעיל, עמ' 248-251, וביבליוגרפיה נוספת שם.

83 מלחמות השם, הערה 65 לעיל, עמ' 54-55.

84 ויכוח הרמב"ן, הערה 58 לעיל, עמ' שד. הנוסח המופיע בדו"ח הלטיני של הוויכוח, בתוך: אורה לימור, בין יהודים לנוצרים: יהודים ונוצרים במערב אירופה עד ראשית העת החדשה, ג, תל אביב תשנ"ג, עמ' 200: "מאחר שהוסכם שאין ביהודה שבט ומחוקק, ברור שהמשיח, זה אשר היה עתיד להישלח, אכן בא". עיינו, שם, עמ' 132-133, על החידוש של פאולוס כריסטיאני בשימוש בתלמוד (בבלי, סנהדרין ה ע"א: "לא יסור שבט מיהודה – אלו ראשי גליות שבבבל, שרודין את ישראל בשבט. ומחקק מבין גליו – אלו בני בניו של הלל, שמלמדין תורה ברבים") כתשובה לטענת רמב"ן שגם בגלות ככל לא הייתה לעם ממשלה. דברי כריסטיאני אלו מן התלמוד היו, בדרך כלל, אחת התשובות היהודיות השגורות בעניין זה כנגד טענת הנוצרים. אולם רמב"ן נקט בוויכוח עמדה אחרת, שהסכימה עם רעיון ביטול השלטון הפוליטי מיהודה לתקופות מסוימות, והוא אף הקדים זאת לימים שלפני ישוע. אין להסיק מכך שרמב"ן טען זאת לצורכי הוויכוח בלבד, משום שזו גם תפיסתו בפירושו למקרא. רמב"ן, פירוש לבראשית מט, י: "לא יסור שבט מיהודה – אין ענינו שלא יסור לעולם [...] והנה הם ומלכם בגולה, אין להם עוד מלך ושרים. וימים רבים אין מלך בישראל. והנביא לא יבטיח את ישראל שלא ילכו בשבי בשום ענין בעבור שימלוך עליהם יהודה. אבל ענינו שלא יסור שבט מיהודה אל אחד מאחיו [...] עד כי יבא שילה ולו יקחת כל העמים לעשות ככולם כרצונו, וזהו המשיח, כי השבט ירמוז לדוד שהוא המלך הראשון אשר לו שבט מלכות, ושילה הוא בנו אשר לו יקחת העמים". לפניו אפשר למצוא את הטענה אצל יוסף קמחי, ספר הברית, הערה 64 לעיל, עמ' 36, שפירש ש"שבט" ו"מחוקק" הם ביטויים למונה "שררה", הפחות מן המונה "מלכות", ולכן בירך יעקב את יהודה "שלא תסור שררה מבניו עד בוא דוד לקבל מלכותו". קמחי מצייין כי מלכות בית דוד פסקה לאחר צדקיהו ולא התקיימה לאורך ימי בית המקדש השני.

המשיח [...] ואם כן היום שאין לכם לא שבט אחד ולא מחוקק (אחד) כבר בא המשיח שהוא מזרעו, ולו הממשלה.

בלרידה שבאראגון הטיף אחד מחכמי הנוצרים לקהילה את הפרשנות הכריסטולוגית לפסוק "לא יסור שבט מיהודה". לא נמצא אז בין חברי הקהילה מי שיעלה וישיב לדרשן הנוצרי, ומאחר שהדרשן הצליח לעורר בהם ספקות הם פנו אל שלמה בן אברהם בן אדרת (רשב"א), המנהיג הדתי של יהודי אראגון, וביקשו ממנו להשיב בכתב על דברי הדרשן. בתשובתו להם תיאר רשב"א ויכוח דתי שכבר קיים בעניין זה עם אחד הנוצרים.⁸⁵

גם בוויכוח טורטוסה (1413–1414) השתמש המומר הירונימוס דה סנטה פה (לשעבר יהושע הלורקי) בפסוק זה: "הנה כתוב בתורתכם: 'לא יסור שבט מיהודה [...] והנה אין לכם לא שבט ולא מחוקק – ואיך אמר שלא יסור?'⁸⁶ ומן התשובות השונות שנתנו, ענה לו דון וידאל (יוסף) בן לביא מסרגוסה (גונסאלו דה לה קבלריה, לאחר התנצרותו, בנו של בנבנשת בן לביא): "לא יסור איזה מנוי או שררה מן היהודים עד כי יבא שילה"⁸⁷, ותפיסתו זו עולה בקנה אחד עם התפיסה החצרנית בספרד.

מתוך היכרות אישית קרובה עם התפיסה הספרדית החצרנית הזאת, הציג הבישוף של בורגוס, פאולוס דה סנטה מריה (לשעבר שלמה הלוי, רב בקהילת בורגוס), בספרו העיון במקרא (1434), את פרשת מאסרו ומותו בצו המלך של דון שמואל הלוי, החצרן החשוב, הסוכן העליון ושר האוצר של מלך קסטיליה, פדרו הראשון (1350–1369), כאירוע מפתח בהיסטוריה העולמית. אירוע שנקשר עם מאורעות היסטוריים אחרים – כמו פרעות קנ"א וגזרות (חוקי) וליאדוליד שנקבעו בשנת 1412 – שהיו בעיניו בעלי משמעות אפוקליפטית וסימלו את חורבן היהדות ואת ניצחונה הסופי, האסכטולוגי, של הנצרות. הרקע ההיסטורי-הפולמוסי לפרשת שמואל הלוי נמצא לסנטה מריה בטענה היהודית שהפסוק "לא יסור שבט מיהודה" אכן מתאמת ומתגשם בשבט השלטון הפוליטי שהחזיקו החצרנים היהודים בספרד, ובמיוחד החצרנים במלכויות קסטיליה וליאון. לדבריו, הצלחתם של החצרנים העידה בעיני היהודים על צדקת דרכם והצדיקה את דבקותם בטעותם הדתית. מאסרו של שמואל הלוי ומותו של "מי שהיה הגדול ביותר בין היהודים וגדול מאד בחצר המלכות", בישרו לדבריו את תחילת ירידתם של היהודים מגדולתם. סנטה מריה ראה באירוע זה התחלה של השמדת הכפירה היהודית, תהליך

85 תשובות הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, חיים זלמן דימיטרובסקי (מהדיר), ירושלים תש"ן, חלק ראשון, א, לה, עמ' קח. ראו Poznanski, הערה 63 לעיל, עמ' 210–215; Norman Roth, "Forgery and Abrogation of the Torah: A Theme in Muslim and Christian Polemic in Spain", *PAAJR*, 54 (1987), pp. 225–226. הביטוי "ומלא אזנים בדבריו" (על פי קהלת א, ח) מלמד על הצלחתו של הדרשן הנוצרי ועל חזירת רעיונותיו אל לבו של הקהל היהודי בלרידה.

86 עדותו של בונאשטרוק דיסמאישטרי בתוך חיבורו של שלמה אבן וירגה שבט יהודה, עזריאל שוחט ויצחק בער (מהדירים), ירושלים תש"ז, עמ' קו. עיינו ג'רמי כהן, "טורטוסה במבט לאחור: תיאור הוויכוח בספר 'שבט יהודה' לר' שלמה אבן וירגה", ציון עו (תשע"א), עמ' 417–452.

87 שבט יהודה, שם, עמ' קז. הדיון בנושא זה נמצא גם בפרוטוקול הלטיני של ויכוח טורטוסה וכן בעדות העברית של האלמוני על ויכוח טורטוסה. ראו כהן, שם, עמ' 451–452.

גאולה שהואץ במהלך פרעות קנ"א ובאמצעות התנצרותם של רבבות יהודים בתחילת המאה החמש-עשרה.⁸⁸

אולם בימים שפאולוס דה סנקטה מריה כתב את ספרו עיון במקרא, וכן במחצית השנייה של המאה החמש-עשרה, תפסו בתודעה הקיבוצית היהודית חצונים גדולים אחרים את מקומו של דון שמואל הלוי. כך למשל נכתב על רב החצר בקסטיליה, דון אברהם סניור, באיגרת שנשלחה בשנת 1487 מקסטיליה לאיטליה: "וב[רוך] אלהינו אשר ברוב[חסדו וטובו מעמנו לא סר ולא יסור שבט מיהודה, הוא ריש-גלותם אשר עלינו, אשר בידו חותם [מאת המלך על ?] הקהלות".⁸⁹ וכך כתב יצחק אברבנאל בשנת 1505, לאחר גירוש ספרד (1492), במבט לאחור על חייו בחצי האי האיברי:⁹⁰

וכן היה הדבר גם היום בגלות הארוך הזה עד צרפת וגלות ירושלים אשר בספרד: אין ספק שהגנשיאים והנגידים אשר היו המלכים והקהלות ממנים על בני ישראל היו כלם מזרע בית דוד, לקיים לא יסור שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו, כי היה רוב גלותנו אשר במלכויות ההם [כלומר, צרפת וספרד] משבט יהודה. הנה אם כן נתקיימה ההבטחה ההיא בזמן ההצלחה ובזמן הגליות עד היום הזה.

על פי תפיסה ספרדית מושרשת זו, החצרנות היא שליחות אלוהית ומלכותית גם יחד, ועל החצון המנהיג לנהוג בעם כמו מלך, ביד ברזל.⁹¹ המקובל דון יוסף בן שושן מוולנסיה קבע שנים אחדות לפני יום טוב בן חנה כי "חוק על כל בן ברית אם הגיע למלכות [...] יראה עצמו כאלו הוא שלוחו של מקום [...] ונתן את חנו בעיני המלך להיות דבריו נשמעים ונעשים בעמדו בפרץ לפניו בעד עם קדש אלהיו. ויקח בידו שבט מושלים ויכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע".⁹² גם בשירו של בן חנה ליהודה בן לביא עולה תפיסת יד הברזל:⁹³ "מוֹשִׁיעַ וְרַב יִשְׁבְּרוּ לְהַכְיֵעַ כָּל עוֹבְדֵי לְצֹן. / [...] יְטָרוֹף וְאֵין מַצִּיל, כִּי יִי כְּצֹנָה יַעֲטְרֵנוּ רְצֹן. / כְּפִיר בְּעֵדְרֵי צֹאן". על המנחה – הלביא – להכניע את כל אלו הסוטים מדרך הישר. יד הברזל של משטר החצרנות היהודית מתבטאת בשיר לכבוד בן לביא בעיקר בדימוי האריות הטורפים.

88 ראו מיכאל גלצר, "פבלו דה סנטה מריה – שלמה הלוי – ויחסו לגזרות קנ"א", שנאת-ישראל לדורותיה, שמואל אלמוג (עורך), ירושלים תש"ם, בעיקר עמ' 149-154, הציטוט שם, עמ' 150, מתוך: *Scrutinium Scripturarum*, pars II, distinctio VI, cap. 10 (Burgos 1591), p. 523. מול תרבות נוצרית, הערה 27 לעיל, עמ' 354.

89 ראו Baer, הערה 3 לעיל, תעודה 360, עמ' 385; חיים הלל בן-ששון, "דור גולי ספרד על עצמו", רצף ותמורה: עיונים בתולדות ישראל בימי-הביניים ובעת החדשה, יוסף הקר (עורך), תל אביב, תשמ"ד, עמ' 205-206; חיים ביינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה, עמ' 391.

90 הערה 35 לעיל, בפירושו על התורה לבראשית מט, י, עמ' תלה.

91 ראו בן-ששון, "דור גולי ספרד", הערה 89 לעיל, עמ' 204-206; בן-שלום, מול תרבות נוצרית, הערה 27 לעיל, עמ' 354. תפיסת יד הברזל עולה כבר בדרך חינוכו של שמואל הנגיד את בנו יהוסף (גביר, ידו בעמו עצרה). עיינו לויך, שמואל הנגיד, הערה 14 לעיל, עמ' 66.

92 פירוש על מסכת אבות, בתוך: בן-ששון, "דור גולי ספרד", הערה 89 לעיל, עמ' 204. עיינו שם, עמ' 449, הערה 25.

93 ראו לעיל, ליד הערה 56.

אם כן, בשירו של בן חנה יהודה בן לביא מלכד בדמותו את כל הדימויים ההכרחיים לחצרן היהודי הספרדי המסמל את "שבט יהודה".

אולם בחטיבת הסיום של השיר מוסיף המשורר את הדברים האלה: "יושבים ראשונה במלכות, ענות"⁹⁴ עני דל והלך אל נא תבוזו אותם, ויהיו נקראים לפני המלך". בדברים אלו קורא בן חנה לחצרנים החשובים, בעלי המעמד הגבוה ביותר, להטות אוזן לתלונות היהודים מהמעמד הנמוך ביותר, ולהביא את צרכיהם בחשבון בעת ניהול ענייניהם. כאמור, במקרה של משפחת בן לביא בסרגוסה אכן נוצרה פשרה בין השתתפותה של המשפחה בעול הכלכלי המוטל על הקהילה לבין זכות היתר של פטור ממסים שזכתה לה שנים ארוכות.⁹⁵ בעקבות ויתורם על זכות היתר, התקרבה המשפחה לכתר, ובניה אכן היו ל"יושבים ראשונה במלכות" בימיו של בן חנה.

"מליצת מימי"ן" של בן חנה נאמר על משה בן אלעזר כי הוא "מְקַרְב מְשָׁפְנוּ מְרוֹחֵק מוֹזֵר".⁹⁶ כלומר, לפי תפיסת המשורר, מדובר בחצרן חשוב שלא נותר ספון בהיכלו, אלא יורד אל העם ומשתתף בעניינים שלמטה. התופעה של החצרנים המעורבים בענייני הקהילות בספרד התקיימה, כידוע, בד בבד עם פעילותם של חצרנים יהודים שהתנכרו לחיי הקהילה והקדישו את כל זמנם ומרצם לענייני הכתר ולשירות כמה מהאדונים הפאודליים הגדולים. בעיקר לסוג החצרנים המתנכרים (בקסטיליה, במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה) ייעד מנחם בן אהרן בן זרח את ספרו צדה לדרך, שבהקדמתו כתב:⁹⁷

ובראותי כי ההולכים בחצר ארוננו המלך ירום הודו הם מגן ומחסה לשאר עמו, כל איש לפי מעלתו ומקומו, ואמנם ברוב מהומות הזמן ובחמדת המותרות והדברים שאינם הכרחיים הולכים הלך וחסור במצות המחוייבות, ובפרט ההולכי דרכים ולמשרתים ורואי פני המלך. והם התפלה, והברכות, ולשמור משמרת האיסור וההיתר במאכלות, ובשמירת שבת והמועדים, ובסדר נשים, וגם אלה ביין שגו.

בסרגוסה במפנה המאה החמש-עשרה היה המצב אחר, במיוחד בגלל קרבתה הגאוגרפית של הקהילה לארמון ולחצר. אולם גם שם, כמו בקסטיליה, התחלקו החצרנים לקבוצה מעורבת בענייני הקהילה ולקבוצה מנוכרת. דון וידאל (יוסף) בן לביא, למשל, שהיה חבר בחבורת

94 עיינו פירוש רמב"ן לשמות, לב, יח: "וטעם קול ענות אנכי שומע – איננו מפני ידיעתו הדבר, כי היה אומר קול ענות הוא, אבל הטעם כי משה אב בחכמה הוא ומכיר ניגוני הקולות, ואמר כי קול ענות הוא הנשמע אליו. וכך אמרו בהגדה (בקהלת רבה ט, יא) שאמר לו משה מי שעתיד לנהוג שררה על ישראל אינו מבחין בין קול לקול".

95 על יחסו השלילי והעויין של בן חנה לעשירים שסירבו להשתתף במסי הקהילה עיינו רם בן-שלום, "יחסי יהודים ואנוסים בספרד לאחר פרעות קנ"א (1391)", על-פי אגרון הסופר יום טוב בן חנה ממונטאלבן", עתיד להתפרסם בדברי האקדמיה הלאומית למדעים לזכרו של חיים ביינארט.

96 ראו לעיל, ליד הערה 31.

97 צדה לדרך, ירושלים תשמ"ח, עמ' ד. עיינו בער, תולדות היהודים, הערה 6 לעיל, עמ' 222-223; ביינארט, "דמותה של החצרנות", הערה 15 לעיל, עמ' 58-59.

המשוררים בסרגוסה, נהג גם לדרוש דרשות פילוסופיות לקהילה.⁹⁸ קשרי המכתבים בין מונטאלבן לסרגוסה, העולים באגרונו של יום טוב בן חנה, ובעיקר שירי לחצרני סרגוסה, הם עדות נוספת להיקף פעילותה של קבוצת החצרנים בעלת הזיקה לחיי הקהילה בסרגוסה ולקשרים החברתיים והתרבותיים שנרקמו בינה לבין הקהילות שסביבה. בחלוף השנים לא עמדו חלק ניכר מהחצרנים האלה בפרץ, ורבים מהם (ובהם וידאל יוסף בן לביא) המירו את דתם, השתלבו בחברה הנוצרית ופעלו ויצרו בתחומי התרבות ההיספנית הגבוהה. מהם דווקא יהודה בן לביא, "האריה", דודו של וידאל יוסף בן לביא, שמר אמונים לעמו, ועם משפחתו נותר כמעט שריד יהודי יחיד למשפחת לביא-קבלריה בסרגוסה. בנו של יהודה בן לביא, וידאל, נשא לאישה את בת דודתו רינה (Reina), בתם של בבנישית וטולוסונה, שהיא ואחות אחת בלבד שלה – פוריה (Puria) – לא המירו את דתן.⁹⁹

על פי ממרה קדומה שיוחסה לאריסטו, היה ידוע באותם הימים כי "מיטב השיר כזבו", וכי בשירי השבח והתהילה ששלחו המשוררים לחצרנים ולנדיבים בספרד הושמעו לרוב דברי חנופה, ולעתים דברי סילוף ושקר. משום כך טען כבר משה אבן עזרא (במחצית הראשונה של המאה השתים-עשרה) שעל המשורר להלל את הנדיב בכנות ולהקפיד שדבריו ישקפו לפחות במידת-מה את רגשותיו. מצד אחד, אבן עזרא קבע שהגזמה מופלגת עלולה לפגוע במהימנות השבחים, מצד אחר, גבולות המותר והאסור בהגזמה לא היו ברורים לגמרי.¹⁰⁰ אין ספק כי שירי יום טוב בן חנה, שיועדו לחצרני סרגוסה, היו שייכים למסורת שתחילתה בספרד המוסלמית, של שירי שבח לנדיבים המלאים ב"כזב", שהיה קישוט ולבוש נאה לשיר. עם זאת, לעתים שרתה על המשורר גם ההשראה הנבואית. במידה מסוימת, בשיר החתונה לכבודו של יהודה בן לביא חזה יום טוב בן חנה בעיני רוחו את העתיד לקרות: מכל בני משפחת לביא הענפה בסרגוסה ראה בן חנה דווקא בו את ה"בן" שנבחר למשרה הרמה, כלומר מי שמסמל באישיותו ובמעשיו את "שבט יהודה". דבקתו של יהודה בן לביא בדתו בשנות ההמרה ההמונית (1414-1415) הגשימה במידת-מה את הרעיונות שהיו טמונים בשירו של בן חנה.

98 ראו דיואן משולגם דאפיריה, הערה 9 לעיל, שיר יד, עמ' 29: "בהגלות נגלות לבב חכמתו כקהל רב, להפליג לחקור במחקרי העקרים האלהיים בררשה אחת שדרש, תחלתה ה' יראה [בראשית כב, יד], צלל במים אדירים והעלה בידו אבני מלואים" (ההדגשה שלי רב"ש).

99 ראו: בלסקו־מרטינס, "גירוש היהודים", הערה 38 לעיל, עמ' 88-93.

100 ראו דן פגיס, שירת החזל ותורת השיר למשה אבן-עזרא ובני-דורו, ירושלים תש"ל, עמ' 46-50, 153-155; חיים שירמן, תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית, ערכן והשלים עזרא פליישר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 78-79.

עו/ור' לו עלי נשמת. לשבת נשואי המשכיל הנזכר [יוסף בן דאוד].

נְשֵׁמַת	יִתְּרַת פְּלִיטַת עִם הַמוֹנִי אֶל עַל יִקְרְאוּהוּ בְּמִיטַב רְנְנִי. יִחַנְנָן שְׁאֲרִית יוֹסֵף יִי.	תִּיחַדְרָה.
נְשֵׁמַת	וְרוּחַ דַּעַת חֲתָנִי יִסְדֵּר שְׂבָחָיו יוֹם דְּבִק בְּאַלְהֵיו לְשִׁמּוֹר אוֹרְחָיו. וַיִּלְךְ יוֹסֵף אַחֲרֵי אֶחָיו.	תִּוְעַדְרָה.
נְשֵׁמַת	מִשְׁכִּיל עַל דְּבַר יִמְצֵא טוֹב. בְּפִרוּחַ פְּרָחֵי הַדְּרוֹ כִּגְן רְטוֹב. יִשְׁמַח חֲכָם וְיוֹסֵף לְקַח טוֹב.	תִּמְגַנְדָּה.
נְשֵׁמַת	טוֹב וְשֵׁר חֲתָנִי וְדוֹרֵשׁ טוֹב לְעֵמוֹ צְדִיק בְּאִמוּנָתוֹ וְהֵמוֹן לְאוּמוֹ. עֲדוֹת בִּיהוֹסֵף שְׁמוֹ.	תִּטְהַדְרָה.
נְשֵׁמַת	הַקְּטוֹן יִהְיֶה לְאַלְף מַחְנוֹת מְיוֹסֵף וְזִמְן פְּדוּתוֹ יִקְרַב בְּלֵב כּוֹסֵף. בֶּן פּוֹרֵת יוֹסֵף.	תִּהַדְרָה.
נְשֵׁמַת	בֶּן חֲנָה בְּחֻמַּת וּמֵאֵי הַיָּם בְּשִׁרְהוֹ צוֹר הַמַּעְלָהוּ מַיִם. הַרְחֵב פִּיךָ וְאַמְלֵאָהוּ שִׁירָה כָּיָם. אוֹמְרִים: "וְאֵלֹו פִּינוּ מְלֵא שִׁירָה כָּיָם".	תִּבְקַדְרָה.

101 כ"י אוקספורד, דף 275 ע"א. "נשמת" הוא פיוט שנועד לקשט את תפילת "נשמת כל חי" בשבתות ובחגים. זהו פיוט קצר ובלתי שקול הבנוי מחרוזות, כמעט תמיד תלת-טוריות, הנפתחות במילה הקבועה "נשמת". עיינו שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית, הערה 20 לעיל, עמ' 691. 3 על פי עמוס ה, טו. 6 בראשית לו, יז. הטור קטוע בכתב היד. ההשלמה על פי הפסוק. משכיל [...] טוב: משלי כז, ט. 9 לקח טוב: הטור קטוע בכתב היד. ההשלמה על פי משלי ד, ב. 10 ודורש טוב לעמו: על פי אסתר י, ג. 11 צדיק באמונתו: חבקוק ב, ד. 12 תהלים פא, ו. 15 בראשית מט, כב. 16 בחמת ומאי היים: על פי ישעיהו יא, יא. 17 המעלהו מים: על פי ישעיהו סג, יא. 18 הרחב פיך ואמלאהו: תהלים פא, יא. 19 ואלו [...] כים: לשון תפילת "נשמת כל חי", וראו גם תנא רבי אליהו, פרק לא: "ויהיה לנו פה מלא שירה כים". 20 צפנת פענח: בראשית מה, מא. יוסף לקח: משלי א, ה; ט, ט. טוב ה': למשל תהלים לד, ט. 21 קום עלה: בראשית לה, א. 22 על פי דברים לג, ז. קול [...] ה': על פי דברים לג, ז.

וּלְיוֹס"ף. יוֹסֵף צָפְנַת פְּעִנַח. יוֹסֵף לָקַח טוֹב יי.
וּלְמֹשֶׁה עִם רֵאשׁוֹ. עִם מֹשֶׁה. קוּם עֲלֵה אֶל יי.
וּלְיִהוּד"ה עִם עֲדָה. הַחֲרָדָה. קוּל יְהוּדָה יִשְׁמַע יי.

האוניברסיטה הפתוחה